

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗ ΣΟΥΚΟΥΛΗ

(Α.Μ.: 10122017030030)

Θέμα: «Η οργάνωση και η διοίκηση του Στρατού κατά την πρώτη διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1915)»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2020

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	9
Α΄ Κεφάλαιο	
Η αναγκαιότητα της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης	11
1.1. Η διεθνής πολιτική συγκυρία μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908)	11
1.2. Τουρκικός επεκτατισμός και βαλκανικός αλτρωτισμός	13
1.3. Το κίνημα στο Γουδή	15
Β΄ Κεφάλαιο	
Η αναδιοργάνωση του Στρατού μετά τις εκλογές του 1910	19
2.1. Πρώτες προσπάθειες στρατιωτικής αναδιοργάνωσης	19
2.2. Η στρατιωτική προετοιμασία μετά το Γουδή και επί Βενιζέλου	21
2.3. Η στρατιωτική/αμυντική πολιτική του Βενιζέλου	23
2.4. Τα σπέρματα του Εθνικού Διχασμού	25
Γ΄ Κεφάλαιο	
Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)	27
3.1. Οι θετικές εθνικές συνέπειες της στρατιωτικής αναδιάρθρωσης	27
3.2. Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος	28
3.2.1. Η πρώτη σοβαρή σύγκρουση Κωνσταντίνου-Βενιζέλου	30
3.2.2. Η συνδιάσκεψη του Λονδίνου	32
3.2.3. Ο αγώνας στο Αιγαίο και στην Ήπειρο	33
3.3. Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος	35
3.3.1. Η δολοφονία του Γεωργίου Α΄	35
3.3.2. Η διπλωματική προετοιμασία και οι επιχειρήσεις στο μέτωπο	37
3.3.3. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου	40
Δ΄ Κεφάλαιο	
Ο Ελληνικός Στρατός στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	43
4.1. Η στρατιωτική προετοιμασία και οι πολιτικές έριδες	43
4.2. Οι πολιτικές και στρατιωτικές συνιστώσες του Εθνικού Διχασμού	

(1915) και οι επιπτώσεις του στο στράτευμα	46
4.3. Οι στρατιωτικές και πολιτικές-κοινωνικές συνέπειες της αμυντικής πολιτικής Βενιζέλου την περίοδο 1910-1915.....	56
4.4. Μια απόπειρα συνολικής αποτίμησης	60
Επίλογος	64
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	66
Παράρτημα.....	70
Περίληψη	76

Πρόλογος

Βασικό κίνητρο για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας στάθηκε το ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον του γράφοντος για την υπό μελέτη περίοδο. Πράγματι, το α΄ τρίτο του 20ού αιώνα, ιδίως η δεκαπενταετία 2008-1922, υπήρξε κομβικής σημασίας για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του σύγχρονου Ελληνισμού στο σύνολο των εκφάνσεων του βίου του: εδαφική ολοκλήρωση, εθνική σύνθεση, οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική οργάνωση και ιδεολογική-πνευματική ταυτότητα.

Αυτή η εξαιρετικά πυκνή σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα περίοδος (Επανάσταση Νεοτούρκων, Κίνημα στο Γουδί, ανάδυση και εδραίωση του μεταρρυθμιστικού βενιζελισμού, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Εθνικός Διχασμός, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ελληνική απόβαση στη Μικρά Ασία και Μικρασιατική Καταστροφή) εν πολλοίς καθόρισε την ιδιοσυστασία και την πορεία του νέου Ελληνισμού μέχρι τις μέρες μας. Για την εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας, που συμπύκνωσε το όραμα του ελληνικού αλυτρωτισμού παρά την τραγική κατάληξή της στις ακτές της Σμύρνης, απαιτήθηκε κατ' αρχάς η αναδιοργάνωση και ο εκσυγχρονισμός των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων. Το εγχείρημα αυτό είχε αναληφθεί και από προηγούμενες κυβερνήσεις αμέσως μετά τον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897· όμως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, απηχώντας και τα αιτήματα των κινηματιών του Γουδί, επέφερε μείζονες μεταρρυθμίσεις στον Στρατό, τέτοιες που κατέστησαν τις Ένοπλες Δυνάμεις ικανές να διεκπεραιώσουν νικηφόρα τους Βαλκανικούς Πολέμους και να οδηγήσουν σταδιακά στη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών».

Ο Βενιζέλος δεν περιορίστηκε στην αναδιάρθρωση του Στρατού, καθώς ανέλαβε επίσης, άμεσα ή έμμεσα, σημαντικές διοικητικές αρμοδιότητες – που απέφεραν λ.χ. την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι δραστηριότητες αυτές του προσανατολισμένου προς την Αντάντ Βενιζέλου οδήγησαν στην εμφάνιση αρχικά τριβών και κατόπιν ανοιχτής ρήξης με τον γερμανόφιλο Θρόνο, που με τη σειρά της κατέληξε στον επώδυνο Εθνικό Διχασμό του 1915. Σηματοδοτούν, εντούτοις, μια νέα αντίληψη για τη σχέση της πολιτικής ηγεσίας με το στράτευμα, η οποία γενικά εντάσσεται στην ευρύτερη

πολιτική φιλοσοφία του Βενιζέλου για τον ρόλο του Στρατού στην αστική δημοκρατία και στον εθνικό βίο.

Για τους λόγους αυτούς, η παρούσα εργασία εστιάζει μεν στην αναδιοργάνωση του Στρατού κατά την περίοδο 1910-1915, επιχειρεί όμως παράλληλα την ανάδειξη των πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών συναφειών του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Η αξιοποίηση της σχετικής βιβλιογραφίας εξυπηρετεί την επίτευξη και αυτού του σκοπού. Κατά συνέπεια, οι ενέργειες της πολιτικής ηγεσίας για την αναδιοργάνωση του Στρατού σε κάθε χρονική περίοδο επιχειρείται να συναρτηθούν με τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες τους, στον βαθμό όπου αυτή η συσχέτιση δεν υπερβαίνει τα πλαίσια της εργασίας.

Σε αυτό το σημείο, ο γράφων θεωρεί υποχρέωσή του να ευχαριστήσει θερμά όλους τους ανθρώπους του πανεπιστημιακού πεδίου, καθώς και του προσωπικού, κοινωνικού του περίγυρου, οι οποίοι συνέβαλαν σε μέγιστο βαθμό στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί απαραίτητη και αμετάκλητη υποχρέωση του να ευχαριστήσει ιδιαίτερω τον αξιότιμο καθηγητή και επόπτη στη συγγραφή της παρούσας διπλωματικής κ. Αθανάσιο Χρήστου. Ο κ. Χρήστου συνετέλεσε σε απόλυτο βαθμό στην προσυπογραφή, τον έλεγχο και την τελική εκτίμηση του παρόντος κειμένου.

Τον Ιούλιο του 2017 αποφοίτησα από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ως πτυχιούχος του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Το επαγγελματικό μου ενδιαφέρον για εξειδίκευση στον τομέα της Ιστορίας, και πιο συγκεκριμένα στην κατεύθυνση της Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής όσο και Ευρωπαϊκής Ιστορίας, καθιστούσε σαφή για εμένα την επιτακτική ανάγκη εκβάθυνσης των σπουδών μου. Όπως είναι προφανές, κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό να διεκπεραιωθεί μέσα από τη συμμετοχή και συνέχιση των σπουδών με την παρακολούθηση ενός μεταπτυχιακού προγράμματος το οποίο θα κάλυπτε τις ανάγκες και τις υψηλές απαιτήσεις που έθεσα στον εαυτό μου από τη στιγμή που έλαβα το πρώτο μου πτυχίο από το Πανεπιστήμιο. Έτσι προχώρησα στη διαδικασία μιας αναλυτικής αναζήτησεως προγραμμάτων σπουδών που θα ήταν ευνοϊκά και χρήσιμα για εμένα, με στόχο την περαιτέρω εκβάθυνση των γνώσεων μου, οι οποίες θα αποτελούσαν το υπόβαθρο για το χτίσιμο ενός διευρυμένου επαγγελματικού μέλλοντος στην επιστήμη της Ιστορίας. Αυτή αποτελούσε τον διακαή μου πόθο, από την εποχή της εφηβικής μου ηλικίας, πόθος που με οδήγησε να την εντάξω στην καθημερινότητα της φοιτητικής μου ζωής, αρχής γενομένης από την επιτυχή δοκιμασία μου στις Πανελλήνιες Εξετάσεις.

Ως εκ τούτου, τον Σεπτέμβριο του 2017 επέλεξα να δηλώσω συμμετοχή στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, που υπάρχει στο τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, με τίτλο «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία – Νέες Θεωρήσεις και Προοπτικές». Μέσω της αίτησής μου κλήθηκα να συμμετάσχω σε διαδικασία επιλογής με τη μορφή προφορικής συνεντεύξεως. Οι αξιότιμοι καθηγητές κ. Κωνσταντινόπουλος και κ. Χρήστου ήταν οι συντονιστές των συνεντεύξεων για τη διαδικασία της επιλογής των μελλοντικών μεταπτυχιακών σπουδαστών. Οι άνθρωποι αυτοί κατέχουν σημαντική θέση στην καρδιά μου, καθώς από την πρώτη στιγμή της γνωριμίας μας έδειξαν απόλυτη εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου και μου περιποίησαν την τιμή να αποτελώ μέλος ως φοιτητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου για τα επόμενα δύο χρόνια. Η καλοσύνη, η ευγένεια, η υπομονή και η ευγένεια θεωρούνται θεμελιώδεις αρχές που οφείλουν να διέπουν έναν επαγγελματία εργαζόμενο, πόσω μάλλον έναν διδάκτορα ακαδημαϊκού βεληνεκού. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες αρχές συμπεριφοράς είναι σπάνιες στις μέρες μας, τόσο σε τυπικό όσο και σε άτυπο επίπεδο συνεργασίας. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, νιώθω ιδιαίτερα χαρούμενος και τυχερός που μέσω της συνδιαλλαγής και της εκτεταμένης ανταλλαγής απόψεων με αυτούς τους δύο καθηγητές διδάχθηκα, πέρα από το περίγραμμα του κύκλου σπουδών, την ορθή έννοια του επαγγελματισμού, της αφοσίωσης, έμαθα την έννοια της αλληλοκατανόησης, της αλληλοβοήθειας, του αλληλοσεβασμού, τόσο μέσα στο επίπεδο μιας φοιτητικής τάξεως, ενός πανεπιστημιακού γραφείου, όσο και στο επίπεδο της καθημερινής προσφοράς των ανθρώπων στην ενήλικη ζωή τους.

Με τη σειρά μου, λοιπόν, στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά και ειλικρινέστατα, μέσα από τα βάθη της καρδιάς μου, τον αξιότιμο καθηγητή κ. Αθανάσιο Χρήστου, ο οποίος αυτά τα δύο χρόνια ήταν δίπλα μου σε οποιαδήποτε στιγμή τον χρειάστηκα. Επιπλέον, στις δύσκολες στιγμές της δίχρονης φοιτητικής μου πορείας, με βοήθησε να ξεπεράσω κάθε εμπόδιο. Παράλληλα, με καθοδήγησε ορθά και με πλήρη συνέπεια στην αναζήτηση ευρύτερων ιστορικών πηγών, δεδομένων και μεθόδων ανάγνωσης και κατανόησης ιστορικών ζητημάτων. Ουσιαστικά, θα ήθελα να αναφέρω σε αυτό το σημείο, όσο υπερβολικός θα μπορούσα να ακουστώ, ότι για εμένα δεν αποτέλεσε απλά τον επόπτη καθηγητή που με βοήθησε στο κομμάτι της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας, αλλά και

έναν άνθρωπο που άλλαξε τον τρόπο σκέψης μου πάνω σε ιστορικά ζητήματα, τον καθοδηγητή που με την πείρα του είχε να προσφέρει ενδιαφέρουσες και πλούσιες εμπειρίες στον ακροατή του.

Επιπλέον, τον τελευταίο ενάμιση χρόνο ήταν ο άνθρωπος που, με το συγγραφικό του ταλέντο, την τεράστια πείρα του στο κομμάτι της έρευνας, της αναζήτησης και της μελέτης ιστορικών πηγών, με κατήθυνε με τον πιο πλήρη και αξιόπιστο τρόπο στην επιλογή του θέματος που αφορούσε τη συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας. Στην πορεία όλων αυτών των μηνών, μέσω της συμβουλευτικής του, με βοήθησε να έχω ευκολότερο έργο και να αποφύγω σημαντικά λάθη, που ορισμένες φορές θα με έκαναν να χάσω τον προσανατολισμό μου. Από την άλλη πλευρά, η υπομονή που επέδειξε προς το πρόσωπο μου, με σαφή γνώμονα πάντοτε τις αξίες και τους κώδικες του αλληλοσεβασμού και της αλληλοκατανόησης, απομάκρυνε και εξομάλυνε οποιαδήποτε κατάσταση άγχους στην οποία πιθανόν να είχα υποπέσει περισσότερες φορές χωρίς την πολύτιμη συνδρομή του. Αποτέλεσε την πυξίδα του προσανατολισμού μου.

Επιπροσθέτως, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα όλους τους υπόλοιπους αξιότιμους καθηγητές, οι οποίοι θυσίασαν τον χρόνο τους όποτε αυτό τους ζητήθηκε και ταξίδεψαν στην Καλαμάτα με σκοπό να μοιραστούν τις πολύτιμες γνώσεις τους μαζί μας κατά τη διάρκεια των τριών ακαδημαϊκών εξαμήνων του κύκλου παρακολούθησης μαθημάτων. Ο καθένας με τη σειρά του μας προσέφερε νέες γνώσεις, νέες εμπειρίες, άλλαξε σημαντικά τον τρόπο αντίληψής μας στη μελέτη ιστορικών ντοκουμέντων, ιστορικών πηγών. Σημαντικότερη ενίσχυση αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε ο καλός σχεδιασμός του προγράμματος σπουδών, μέσω της πληθώρας ιστορικών διδακτικών ενοτήτων που κάλυπταν εξολοκλήρου το φάσμα της Νεότερης-Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εργαζομένους της γραμματείας του Πανεπιστημίου, οι οποίοι από την πρώτη κιόλας μέρα με υποδέχθηκαν με χαμόγελο και ευγένεια, όντας πάντοτε δίπλα στον καθένα από εμάς τους μεταπτυχιακούς φοιτητές ξεχωριστά, με σκοπό να επιλύσουν κάθε πρόβλημά μας. Η ορθή επικοινωνία, η έγκαιρη και αξιόπιστη ενημέρωση για μείζονα ζητήματα, όποτε αυτό ήταν απαραίτητο, συνέβαλαν στο έπακρο στην εδραίωση μιας εξαιρετικής συνεργασίας με όλους τους φοιτητές.

Στο σημείο αυτό θεωρώ εξίσου σημαντικό και απαραίτητο να ευχαριστήσω θερμά όλους τους συμφοιτητές μου· πιο συγκεκριμένα, έναν έναν ξεχωριστά, για τις

όμορφες στιγμές που ζήσαμε μαζί όλους αυτούς τους μήνες, από την πρώτη μέρα γνωριμίας και το πρώτο μάθημα, από τις πρώτες συναθροίσεις μας στο χώρο του προαυλίου, μέχρι και την τελευταία μέρα των μαθημάτων. Ανταλλάξαμε απόψεις, διαφωνήσαμε σε διάφορα ζητήματα, συμφωνήσαμε σε άλλα όντας συνάδελφοι από όλο το φάσμα των ηλικιών, επικροτώντας ο ένας την άποψη του άλλου. Ήμαστε πάντοτε ενωμένοι, στηρίζαμε ο ένας τον άλλον και είχαμε τους ίδιους στόχους, κοινό προσανατολισμό, μέσα πάντοτε στα πλαίσια της ευγενούς άμιλλας και του υγιούς ανταγωνισμού.

Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους φίλους μου, οι οποίοι πάντοτε με προέτρεπαν, και με προτρέπουν ακόμη και σήμερα, να ακολουθήσω αυτό που αγαπώ, αυτό που με εκφράζει, να μην παρεκκλίνω από τους στόχους μου, να ρισκάρω και να δοκιμάζω πράγματα με την πρώτη ευκαιρία, αν αυτό με κάνει να αισθάνομαι καλά με τον εαυτό μου και ανεβάζει την αυτοπεποίθησή μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από τα βάθη της ψυχής μου την οικογένειά μου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον πατέρα μου Δημήτρη, τη μητέρα μου Αλεξάνδρα, τον αδελφό μου Αναστάση για όλη αυτή την αγάπη, την εμπύχωση, την ανοχή, την υπομονή, τη συγκατάβαση που υπέδειξαν προς το πρόσωπό μου τα τελευταία επτά χρόνια, από την αρχή των σπουδών μου σε προπτυχιακό επίπεδο, και κυρίως τα τελευταία δύο χρόνια που έκανα το επόμενο βήμα σπουδών μέσα από αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Με βοήθησαν σημαντικά να επιτύχω τον σκοπό μου και να μείνω προσηλωμένος στους συνεχείς στόχους που έθετα. Με καθοδηγούσαν και στέκονταν πλάι μου και με το παραπάνω, με περίσσεια ανοχής, συμβουλευόντάς με, με τις καλύτερες προθέσεις, οδηγώντας με να μη χάσω ούτε στιγμή τον προσανατολισμό μου για να επιτύχω τους στόχους μου, θέλοντας να με βλέπουν συνεχώς ικανοποιημένο και ευτυχισμένο.

Μεγάλες στιγμές, σπουδαίες εμπειρίες, πλούσιες συγκινήσεις και κυρίως σημαντικές γνωριμίες και συνεργασίες με αξιόλογους ανθρώπους ήταν ορισμένα από τα πολλά πράγματα που θα μπορούσα να αναφέρω σε αυτό το κείμενο ευχαριστιών. Σε προσωπικό επίπεδο, πέρασα από διάφορα στάδια: το στάδιο της κούρασης, των συνεχών αλλαγών, του δημιουργικού άγχους, του πόνου, της προσπάθειας, της αυτοβελτίωσης και, τέλος, της αναγνώρισης. Όλα τα προηγούμενα συνέβαλαν στο να φτάσω μέχρι αυτό το σημείο και να διηγούμαι όσα συνέβησαν κατά τη δίχρονη μεταπτυχιακή μου φοίτηση. Θέλω να συγχαρώ πραγματικά για ακόμη μια φορά όλους τους ανθρώπους που ήταν δίπλα μου από την πρώτη μέχρι και την τελευταία

στιγμή. Με γέμισαν αναμνήσεις που θα μείνουν για πάντα χαραγμένες στο μυαλό μου από την όμορφη πόλη της Καλαμάτας και τα συνεχή εβδομαδιαία ταξίδια σε αυτή, που το κάθε ένα τους ξεχωριστά έκρυβε κάτι άγνωστο, κάτι νέο που διεγείρει το ενδιαφέρον σου να το ζήσεις!

Σας ευχαριστώ όλους από καρδιάς!

Εισαγωγή

Το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας έχει τον εξής τίτλο: «Η οργάνωση και η διοίκηση του Στρατού κατά την πρώτη διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1915)». Όπως υποδεικνύει η διατύπωση του θέματος, η εργασία πραγματεύεται κυρίως την αναδιοργάνωση και διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων κατόπιν της ανάληψης της πρωθυπουργίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (εκλογές του 1910) και μέχρι τη συμβατική χρονολογία του Εθνικού Διχασμού (1915). Στα συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια εντάσσονται οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) και η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914). Επίσης, οι στρατιωτικές διοικητικές πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο Κρητικός πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, όπως και η γενικότερη αμυντική και εξωτερική πολιτική του, τον έφεραν σε έντονη αντιπαράθεση με τον Θρόνο, γεγονός που γεγονός που διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο και είχε καθοριστικές συνέπειες στην μετέπειτα εμφάνιση του Εθνικού Διχασμού μεταξύ των δύο αντικρουόμενων πολιτικών παρατάξεων. Από την άλλη πλευρά, η στρατιωτική πολιτική του Βενιζέλου είχε σημαντικές συνέπειες σε έναν ευρύτερο βαθμό, αφού επηρέασε και καθόρισε όλες τις πτυχές του εθνικού βίου. Έτσι, στην παρούσα εργασία, παράλληλα με την παρουσίαση και ανάλυση του κύριου θέματός της, επιχειρείται και η συσχέτισή του με τις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνιστώσες του. Για τον σκοπό αυτό, το κυρίως κείμενο της εργασίας επιμερίζεται σε 4 Κεφάλαια, ενώ κάθε Κεφάλαιο υποδιαιρείται περαιτέρω σε υποενότητες, οι οποίες πραγματεύονται τις προαναφερθείσες πτυχές του θέματος. Η εργασία ολοκληρώνεται με έναν Επίλογο, στον οποίο συγκεφαλαιώνονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη συνολική πραγμάτευση του θέματος, καθώς και με Περίληψή της στα ελληνικά.

Το Α΄ Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας πραγματεύεται τις συνθήκες που κατέστησαν αναγκαία τη στρατιωτική αναδιοργάνωση από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Στο Β΄ Κεφάλαιο εκτίθενται τα σχετικά με τις προσπάθειες αναδιοργάνωσης, ενώ γίνεται αναφορά στα σπέρματα του Εθνικού Διχασμού. Στο Γ΄ Κεφάλαιο αναπτύσσεται το ζήτημα της διεύθυνσης των στρατιωτικών επιχειρήσεων υπό την πρωθυπουργία του Βενιζέλου και την αρχιστρατηγία του διαδόχου και κατόπιν βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, καθώς

και των συνεπειών τους για τη χώρα. Τέλος, το Δ΄ Κεφάλαιο πραγματεύεται την πολεμική προετοιμασία και τη διαχείριση της αμυντικής πολιτικής από τον Βενιζέλο στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τις συνθήκες που οδήγησαν στον Εθνικό Διχασμό και στην παραίτηση του Βενιζέλου, ενώ αποπειράται μια συνολική αποτίμηση της αμυντικής πολιτικής των Φιλελευθέρων. Για τη συγγραφή της εργασίας αξιοποιήθηκαν συγγράμματα έγκυρων ιστορικών επιστημόνων, Ελλήνων και ενός ξένου. Έγινε επίσης προσπάθεια η βιβλιογραφική τεκμηρίωση να μην είναι μονομερής αλλά ιδεολογικοπολιτικά πολυφωνική, κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία για την εξέταση και αποτίμηση μιας εξαιρετικά ταραγμένης εποχής όπως η υπό μελέτη περίοδος. Η ανάλυση των βιβλιογραφικών πηγών, τόσο των έντυπων όσο και των ηλεκτρονικών, υπήρξε ποιοτική, ενώ καταβλήθηκε προσπάθεια κάθε ιστορικός ισχυρισμός ή συμπέρασμα να τεκμηριώνεται σε αυτές. Τέλος, όπου υπάρχουν αντιτιθέμενες απόψεις, παρατίθενται και συζητούνται στην έκταση και στο βάθος που απαιτεί το εκάστοτε υπό εξέταση ζήτημα.

Για την αναζήτηση των πηγών ο γράφων επισκέφθηκε δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες (μεταξύ των οποίων την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και τη Βιβλιοθήκη της Βουλής), ενώ άντλησε συγγράμματα (σε ηλεκτρονική μορφή) και από έγκυρους διαδικτυακούς πόρους.

Α' Κεφάλαιο

Η αναγκαιότητα της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης

Στην καμπή του 19ου προς τον 20ό αιώνα μια σειρά από παράγοντες είχαν καταστήσει εμφανή την επιτακτική ανάγκη αναδιοργάνωσης των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων. Η ατυχής έκβαση του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, με τις αρνητικές ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις της στο στράτευμα, οι τεχνολογικές εξελίξεις, που επέβαλλαν την αναβάθμιση της στρατιωτικής τεχνολογίας και του αξιωμαχού του Στρατού, η όξυνση του Μακεδονικού και του Κρητικού Ζητήματος κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η ένταση της διπλωματικής και στρατιωτικής δραστηριότητας για την οριστική επίλυση του νατολικού Ζητήματος, η αναζωπύρωση των ευρωπαϊκών και ειδικά βαλκανικών εθνικισμών –εξελίξεις οι οποίες στο σύνολό τους προοιωνίζονταν συρράξεις– ήταν ίσως οι σημαντικότεροι από αυτούς τους παράγοντες.

Οι συνθήκες που επιτάχυναν την αναδιάρθρωση των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων ήταν τόσο εξωτερικές όσο και εσωτερικές. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τη βαλκανική συγκυρία, οι αναταράξεις που επέφερε η Επανάσταση των Νεοτούρκων σε διεθνές γεωστρατηγικό και διπλωματικό επίπεδο, αλλά και η αμφισβήτηση από αυτήν των βαλκανικών ισορροπιών τις οποίες είχαν επιχειρήσει να εδραιώσουν οι πρόσφατες διπλωματικές συμφωνίες, συνδυάζονταν με την αναζωπύρωση του σερβικού, βουλγαρικού και ελληνικού εθνικισμού. Την ίδια στιγμή, η διεθνής πολιτική συγκυρία έβαινε διαρκώς οξυνόμενη, καθώς οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις ενέτειναν τον ανταγωνισμό τους για οριστική επικράτηση σε αποικιοκρατικό επίπεδο και στους δρόμους του πετρελαίου. Τα σύννεφα του πολέμου δεν θα αργούσαν να ξεσπάσουν.

1.1. Η διεθνής πολιτική συγκυρία μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908)

Το 1908 η Επανάσταση των Νεοτούρκων, φιλελεύθερη αρχικά, επιχείρησε να αποκαταστήσει τις συνταγματικές ελευθερίες εκθρονίζοντας τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ. Το μεταρρυθμιστικό κίνημα της Τουρκίας είχε αντίκτυπο και στην

ελληνική πολιτική ζωή¹. Σύντομα, εντούτοις, αποσαφηνίστηκε ότι η πολιτική των Νεοτούρκων αποσκοπούσε στον εκτουρκισμό των αλλογενών πολιτών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της οποίας την ακεραιότητα είχε πάψει να υποστηρίζει η Μεγάλη Βρετανία ήδη από το 1907. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αυξημένες ανησυχίες στην Αθήνα, που έβλεπε τους ομοεθνείς Έλληνες να βάζονται ή να αντιμετωπίζουν σοβαρούς κινδύνους τόσο στη Μακεδονία, που αποτελούσε βουλγαρική κτήση, όσο και στην Τουρκία².

Καθοριστικός παράγοντας για τη διευθέτηση του Ανατολικού Ζητήματος είχε καταστεί το Συνέδριο του Βερολίνου του 1878, με το οποίο τερματίστηκε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-1878. Οι αγγλικές βλέψεις για ανάσχεση του πανσλαβισμού είχαν ευοδωθεί προσωρινά με τη βρετανική υποστήριξη προς τους μεταρρυθμιστές Νεοτούρκους και με την αποτροπή της ελληνοσερβικής συνεννόησης, αλλά δεν είχαν αποτρέψει τη ρωσοτουρκική σύρραξη. Ενώ η Βουλγαρία ήταν η μεγάλη κερδισμένη του συνεδρίου, καθώς ανακηρύχθηκε σε αυτόνομη ηγεμονία, οι ελληνικές διεκδικήσεις δεν ευοδώθηκαν. Τα ελληνικά σύνορα παρέμειναν στη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας, ενώ δεν επιδικάστηκε η Κρήτη στην Ελλάδα³.

Στο Συνέδριο του Βερολίνου έγινε σαφές ότι ο παραδοσιακός αγγλορωσικός ανταγωνισμός για την επιρροή στην Εγγύς Ανατολή είχε να αντιμετωπίσει έναν νέο διεκδικητή, τη Γερμανία, η οποία διείσδυε διαρκώς περισσότερο στην Τουρκία πολιτικά και οικονομικά. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η Μεγάλη Βρετανία αρχίζει να κατανοεί τη σημασία της Μακεδονίας για τη γερμανική επιθυμία της πορείας προς την Ανατολή και αναπροσανατολίζει την προηγούμενη αντισλαβική πολιτική της. Η Αυστρία, σύμμαχος της Γερμανίας, εποφθαλμιά τη Σερβία, ενώ η Ρουμανία και η Βουλγαρία απομακρύνονται σταδιακά από την αγγλική και γαλλική επιρροή υπέρ της Γερμανίας. Κατά συνέπεια, η Σερβία και η Ελλάδα αποκτούν

---

¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 256-257, Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007, σ. 110.

² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 255-256, Β. Κρεμμυδάς, *Νεότερη ιστορία, ελληνική και ευρωπαϊκή*, Αθήνα 1981, σ. 186, Σ. Σφέτας, «Η Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους», στην: *Καθημερινή*, 25.05.2015, <https://www.kathimerini.gr/816021/gallery/epikairothta/ereynes/h-ellada-stoys-valkanikoys-polemoys> (πρόσβαση: 12.09.2019), Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, Αθήνα 1996, σ. 18-19.

³ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 285-287, 300, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 106-108.

διαρκώς μεγαλύτερη σημασία ως πιθανά ερείσματα της βρετανικής ανατολικής πολιτικής, η οποία συνεπικουρείται από τη Γαλλία⁴.

Η θέση των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων κατέστη εξαιρετικά δυσχερής λόγω των διωγμών που εγκαινίασε το νέο καθεστώς, κυρίως στη Θράκη και στη Μακεδονία. Η νέα κατάσταση, καθώς και η έναρξη του Ιταλοτουρκικού Πολέμου με αντικείμενο τη Λιβύη, ωθούν τις βαλκανικές χώρες σε σύμπραξη. Επίσης, αποσαφηνίζουν τους γεωστρατηγικούς προσανατολισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων: η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία συγκροτούν την Εγκάρδια Συνεννόηση (Entente Cordiale) προς αντιμετώπιση των διεκδικήσεων των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, Αυστροουγγαρίας και Γερμανίας. Η Μεγάλη Βρετανία χάνει κάθε ενδιαφέρον για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ ο προσανατολισμός της τελευταίας προς τη Γερμανία καθιστά την Ελλάδα υπολογίσιμο πιθανό σύμμαχο της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο⁵.

Στα πλαίσια αυτά, με ιδιαίτερη ένταση μετά το 1908, εκδηλώνονται από τη μια πλευρά ο τουρκικός επεκτατισμός και από την άλλη πλευρά οι βαλκανικοί εθνικισμοί, οι οποίοι βρίσκονται στη ρίζα των ενδοβαλκανικών συγκρούσεων των τελών του 19ου-αρχών του 20ού αιώνα.

1.2. Τουρκικός επεκτατισμός και βαλκανικός αλτρωτισμός

Η Μακεδονία, ευρισκόμενη στο πιο νευραλγικό σημείο της Βαλκανικής Χερσονήσου, αποτελούσε το μήλον της Έριδος για όλα τα βαλκανικά κράτη. Ανήκε τυπικά στην Τουρκία, αλλά αποτελούσε βλέψη όλων των βαλκανικών χωρών. Από πληθυσμιακής άποψης ήταν ετερογενής, αφού οι ελληνικοί πληθυσμοί που κατοικούσαν στην επικράτεια της, πυκνότεροι προς τον Νότο και στα αστικά κέντρα, αναμειγνύονταν με σλαβικούς, πυκνότερους στον Βορρά και διεκδικούμενους πληθυσμούς από τη Σερβία και τη Βουλγαρία, αλλά και με τουρκικούς και βλαχικούς⁶.

Η διαφαινόμενη ενδοβαλκανική σύγκρουση εντεινόταν από τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή. Το 1885 η Βουλγαρία προχώρησε σε προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας (Θράκης) από την Τουρκία και

⁴ Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 108.

⁵ Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 116-117, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 21-22.

⁶ Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 108.

η σύγκρουση έγινε αναπόφευκτη. Η Ελλάδα επιχείρησε να συμμετάσχει στις εχθροπραξίες με γαλλική υποκίνηση, αλλά αποτράπηκε από τη Γερμανία. Όταν τελικά κηρύχθηκε ο πόλεμος με την Τουρκία κατόπιν ενεργειών της κυβέρνησης Δηλιγιάννη (1897), η χώρα βρέθηκε αποδυναμωμένη οικονομικά και απροετοίμαστη στρατιωτικά για τις επιχειρήσεις και υποχρεώθηκε σε οδυνηρή ήττα. Στον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 τις επιχειρήσεις διηύθυνε ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνος με το επιτελείο των στενών συνεργατών του⁷.

Το Μακεδονικό Ζήτημα, μέρος του ευρύτερου Ανατολικού ζητήματος, γνώρισε ιδιαίτερη έξαρση στις αρχές του 20ού αιώνα. Η βουλγαρική προπαγάνδα εξήγειρε τους Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι αρχικά είχαν προσεγγιστεί από τη Σερβία, οργανώνοντάς τους σε κομιτάτα, τα οποία σύντομα εντάχθηκαν στο Βουλγαρικό Κομιτάτο. Η δράση του τελευταίου, ιδίως μετά το 1897, κατευθύνθηκε κυρίως εναντίον των Ελλήνων της Μακεδονίας, εξεγείροντας την κοινή γνώμη και τα εθνικά αισθήματα στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει ο Μακεδονικός Αγώνας (1904), έχοντας ως ηγετική φυσιογνωμία τον Παύλο Μελά. Το Μακεδονικό Ζήτημα περιπλεκόταν από το Κρητικό. Το 1898 η Κρήτη είχε αναγνωριστεί ως αυτόνομο έδαφος υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, ουσιαστικά της Αγγλίας, με επικυριαρχία του σουλτάνου και επίτροπο τον πρίγκιπα της Ελλάδας Γεώργιο⁸.

Η απολυταρχική διακυβέρνηση του Γεωργίου εξήγειρε τα δημοκρατικά αισθήματα των Κρητών. Ο Βενιζέλος, υπουργός Δικαιοσύνης και Εξωτερικών της αυτόνομης ελληνικής κυβέρνησης της Κρήτης, οργάνωσε εξέγερση, τη γνωστή ως Επανάσταση του Θερίσου, εναντίον της Αρχής του πρίγκιπα (1905) προκάλεσε την επέμβαση των προστατιδών Δυνάμεων, που αντικατέστησαν τον Γεώργιο με τον Ζαΐμη. Αλλά το Μακεδονικό παρέμενε στάσιμο, όσο μάλιστα η Τουρκία ευνοούσε τις επιχειρήσεις των Βουλγάρων κομιτατζήδων κατά των Ελλήνων⁹.

Στην Αθήνα άρχισαν να ογκώνονται οι επικρίσεις κατά του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου, που είχε αποτύχει να διεξαγάγει με επιτυχία τον πόλεμο του 1897 και να οδηγήσει τη χώρα στην οικονομική και κοινωνική ανόρθωση. Οι

⁷ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 290-292, 300-301, Δ. Μαλέσης, «Ο Ελληνικός Στρατός την περίοδο 1881-1910», στο: Γ. Αναστασιάδης (Επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 11, https://www.academia.edu/15550896/15550896/O_EΛΛΗΝΙΚΟΣ_ΣΤΡΑΤΟΣ_ΤΗΝ_ΠΕΡΙΟΔΟ_1881-1910, σ. 559-561 (πρόσβαση: 21.09.2019), Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 109-110.

⁸ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 306-317, R. Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας: Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Αθήνα 1984, σ. 142-146, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.13 (1977), σ. 279-282, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 109-110.

⁹ Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 110.

φιλοβασιλικές κυβερνήσεις κατηγορούνταν επίσης για το ότι δεν κατόρθωναν να εκμεταλλευτούν τις αναταράξεις που επέφερε στην εσωτερική πολιτική ζωή της Τουρκίας η Επανάσταση των Νεοτούρκων. Μετά την ανακήρυξη του Φερδινάνδου ως βασιλιά της Βουλγαρίας ο Μακεδονικός Αγώνας αναζωπυρώθηκε, ενώ οι Κρήτες διακήρυξαν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα (1908). Ο πόλεμος με την Τουρκία αποτράπηκε την τελευταία στιγμή με επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Αλλά η πειθήνια σε αυτές αντίδραση του Θρόνου και της κυβέρνησης προξένησε την έντονη δυσφορία της κοινής γνώμης, που έβλεπε για μία ακόμη φορά τη Μεγάλη Ιδέα να ακυρώνεται¹⁰.

1.3. Το κίνημα στο Γουδή

Η συσσωρευμένη απογοήτευση από την ηττοπάθεια που είχε καταλάβει την ελληνική κοινωνία και το στράτευμα μετά τον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, η αγωνία ενόψει των διαφαινόμενων εθνικών κινδύνων από την επικράτηση των Νεοτούρκων, η δυσφορία για τη στασιμότητα και την αποτυχία στο Μακεδονικό και στο Κρητικό Ζήτημα, η καταδίκη του «παλαιοκομματισμού» στη συνείδηση του εκλογικού σώματος, αλλά ακόμη περισσότερο οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που διεκδικούσαν μερίδιο στην εξουσία, εκφράστηκαν με ριζοσπαστικό τρόπο στις 15 Αυγούστου του 1909. Με ηγέτη τον Νικόλαο Ζορμπά, αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου, μεγάλη μερίδα μεσαίων και κατώτερων αξιωματικών, απηχώντας το λαϊκό αίσθημα, διαδήλωσε στο Γουδή, συνεπικουρούμενη από συλλαλητήρια σε όλες τις μεγάλες ελληνικές πόλεις, την απαίτησή της για ανατροπή της κυβέρνησης Δημητρίου Ράλλη και εφαρμογή στρατιωτικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων σε φιλολαϊκή κατεύθυνση¹¹.

Το Κίνημα στο Γουδή απηχούσε σαφώς το αίτημα για ανάκτηση του γοήτρου του Στρατού, το οποίο είχε τρωθεί από την ανεπαρκή στρατηγία του διαδόχου

¹⁰ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. 2 (1977), σ. 587-591, Δ. Μαλέσης, *ό. π.*, σ. 561-563, Γ. Ι. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης, ο πολιτικός του μέτρου*, Αθήνα 2006, σ. 199-200, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 109-110, Δ. Τσιριγώτης, *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία: Διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*, Αθήνα 2013, σ. 245-255.

¹¹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Αθήνα 1970, τ. 1, σ. 37-38, 42-44, Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 1997, τ. 1, σ. 595-596, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 258, Γ. Β. Δερτιλής, *ό. π.*, σ. 839, 864-867, Κ. Ιωάννου, *Η αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους εν όψει των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα 2012, <http://www.geetha.mil.gr/media/1.vima-ell-strat-skepsis/ergasies-spoudastvn-valkaniko-i-polemoi/ioannou.pdf>, σ. 4-5 (πρόσβαση: 16.09.2019), R. Clogg, *ό. π.*, σ. 146-148, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 152, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 110-111, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 263-265.

Κωνσταντίνου και των αυλικών αξιωματούχων το 1897· αποτελούσε όμως και την πρώτη οργανωμένη διακήρυξη των αιτημάτων των αστικών και λαϊκών στρωμάτων, παρότι δεν υφίστατο ακόμη πολυάριθμη αστική τάξη ή οργανωμένο εργατικό κίνημα¹².

Ανεξάρτητα από τον βαθμό της ριζοσπαστικότητας, της συνέπειας στις διεκδικήσεις, της ενότητας στη δράση και της πολιτικής διορατικότητας και εμπέλειάς του, ο οποίος είναι αμφισβητήσιμος και συχνά έχει χαρακτηριστεί άτολμος¹³, το Κίνημα του Γουδή αποτέλεσε την πρώτη σαφή διαμαρτυρία κατά της πολιτικής του Θρόνου και της εμπλοκής του στο στράτευμα και εναντίον των παραδοσιακών κομμάτων, τα οποία θεωρήθηκε ότι εξέφραζαν την ολιγαρχία και την ατελέσφορη, οπισθοδρομική εκμετάλλευση του κοινωνικού σώματος. Παρά τις παλινωδίες και τις αμφιταλαντεύσεις του¹⁴, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήταν εκείνος που εξώθησε τα πολιτικά πράγματα σε ριζική αλλαγή, καλώντας τον Δεκέμβριο του 1909 τον επαναστάτη του Θερίσου, τον Ελευθέριο Βενιζέλο (Παράρτημα: Εικόνα 1), να αναλάβει τα ηνία της εξέγερσης και να τεθεί επικεφαλής μιας νέας πολιτικής κίνησης που θα επέβαλλε τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις.¹⁵ Επίσης, έθεσε τις βάσεις για την οικονομική εξυγίανση μέσω συγκεκριμένων φορολογικών και κοινωνικών μέτρων, επέτυχε την απομάκρυνση των πριγκίπων από την ηγεσία του στρατεύματος και αναδιοργάνωσε τις Ένοπλες Δυνάμεις, εκπαιδεύοντας 40.000 σταρατευσίμους και αγοράζοντας το θωρηκτό «Αβέρωφ», προτού αυτοδιαλυθεί κατόπιν της προκήρυξης εκλογών για αναθεωρητική Βουλή¹⁶.

Μετά την άφιξη του στην Αθήνα (28.12.1909), ο Κρητικός πολιτικός ανέλαβε μια σειρά διαβουλεύσεων, τόσο με τους φορείς του Κινήματος όσο και με

¹² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 46-47, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 1, σ. 601-602, και τ. 2, σ. 7-9, Γ.Β. Δερτιλής, *ό. π.*, σ. 849-854, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 191, Α. Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα», στο: Γ. Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής (Εισαγ.-Επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σ. 408, Δ. Μαλέσης, *ό. π.*, σ. 582-583, Π. Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία*, Αθήνα 2000, τ. 2, σ. 159-162.

¹³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 48-50, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 1, σ. 607, & τ. 2, σ. 7, 52-53, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.13 (1977), σ. 258-259, Γ. Δ. Κατσούλης, *Το κατεστημένο στην νεοελληνική ιστορία*, Αθήνα 1975, σ. 239-244.

¹⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 45-46, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 1, σ. 605-606, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 262-266.

¹⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 43-44, 51, 53-55, 60-61, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του ερικτού*, Αθήνα 2017, σ. 38-40, 45-46, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 266-268, Κ. Ιωάννου, *ό. π.*, σ. 6-7, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 148-149, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 169-170.

¹⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 47, 65, Κ. Μπρούσαλης, «Ελευθέριος Βενιζέλος: 80 χρόνια από τον θάνατό του», στο: *Protagon.gr*, 18.03.2016, <https://www.protagon.gr/themata/flashback/eleftherios-venizelos-80-xronia-1-0-44341083562> (πρόσβαση: 18.09.2019).

φιλοβασιλικούς πολιτικούς αρχηγούς, αλλά και με τον ίδιο τον άνακτα. Κατά τη διάρκειά τους κατόρθωσε αφενός να αναδειχθεί σε κύριο εκφραστή των επικείμενων πολιτικών πρωτοβουλιών και αφετέρου να κερδίσει την εμπιστοσύνη τόσο του λαού όσο και του Θρόνου, προτάσσοντας ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα αρκετά προωθημένο, πλην μετριοπαθές και ρεαλιστικό, που θα περιλάμβανε όλες τις πτυχές του εθνικού βίου, με γνώμονα την κοινωνική ανάπτυξη, αλλά προπάντων την εθνική ολοκλήρωση¹⁷.

Στηριζόμενοι σε αυτές τις αρχές, οι βενιζελικοί κέρδισαν με σχετική πλειοψηφία τις εθνικές εκλογές της 8ης Αυγούστου του 1910. Μολονότι παραιτήθηκε η κυβέρνηση Δραγούμη και του ανατέθηκε η πρωθυπουργία, ο Βενιζέλος έκρινε σκόπιμο να επιδιώξει την προκήρυξη νέων εκλογών, ιδρύοντας στις 22 Αυγούστου το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Έτσι, η πολιτική αστάθεια που είχε προκύψει αποκαταστάθηκε κατά τις επαναληπτικές εκλογές της 28ης Νοεμβρίου του 1910, οι οποίες προσέλαβαν έντονο πολιτικό χαρακτήρα λόγω της αποχής των «παλαιών κομμάτων» (με πρόσχημα την αντισυνταγματικότητα της προκήρυξης των εκλογών) και κατέληξαν σε σαρωτικό θρίαμβο των Φιλελευθέρων. Στην πίεση των λαϊκών στρωμάτων για ριζική καθεστωτική αλλαγή (συντακτική Βουλή) ο Βενιζέλος ενωρίτερα είχε αντιτάξει σθεναρά τη δική του βούληση για δημιουργία Βουλής απλώς αναθεωρητικής, η οποία θα περιοριζε την ανάμειξη του Στέμματος στην πολιτική ζωή και στο στράτευμα¹⁸. Το κύρος και οι ιδιαίτερες ικανότητές του οδήγησαν στην επικράτηση της δικής του πολιτικής γραμμής, η οποία αποσκοπούσε πρωτίστως στη σύμπληξη της εθνικής ενότητας ενόψει των διαγραφόμενων κινδύνων και αγώνων. Στο πλαίσιο αυτών των εκτιμήσεων και οραματισμών, ο Βενιζέλος επανέφερε τον διάδοχο Κωνσταντίνο στην αρχιστρατηγία των Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ αποκατέστησε στο στράτευμα και στην πολιτική ενέργεια αρκετούς φιλοβασιλικούς αξιωματικούς και αξιωματούχους, όπως τους Δούσμανη, Μεταξά

¹⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 61-64, 68-73, Θ. Βερέμης, *Δόξα και αδιέξοδα: Ηγέτες της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2017, σ. 92-93, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 15-18, 23, 26-29, Γ.Β. Δερτιλής, *ό. π.*, σ. 829-830, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 267-268, Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20» στο: Ο. Δημητρακόπουλος (Επιμ.), *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 50-53, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 187-188, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 273-276.

¹⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 69-70, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 1, σ. 608, και τ. 2, σ. 32-36, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 268-274, Κ. Ιωάννου, *ό. π.*, σ. 8-11, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 149-150, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*

κ.ά., συχνά ερχόμενος σε σφοδρή αντιπαράθεση με σημαίνοντα στελέχη του ίδιου του κόμματός του, των Φιλελευθέρων¹⁹.

Σύμφωνα με μια θεώρηση που συμερίζονται αρκετοί μελετητές, αυτό που επιδίωξε να δημιουργήσει ο Βενιζέλος στην πραγματικότητα ήταν ένα αστικό-εθνικό κράτος, προσπαθώντας να πείσει τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ ότι συμφέρον της δυναστείας ήταν η συμπόρευση με τα προοδευτικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και όχι η προσκόλλησή της στα «παλαιά κόμματα», τα οποία υπηρετούσαν την κατεστημένη ολιγαρχία και υπάκουαν πειθήνια –για τους δικούς τους ιδιοτελείς σκοπούς

το

Στέμμα²⁰.

---

¹⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 83-89, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού, ό. π.*, σ. 64, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 277-278, Κ. Ιωάννου, *ό. π.*, σ. 12-13, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 189-190, 211-212.

²⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 71-72, 74-75, Γ.Δ. Κατσούλης, *ό. π.*, σ. 187-194, 229-233, Λεονταρίτης, *ό. π.*, σ. 55-56, 81-82, Ν. Μουζέλης, «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου», στο: Ο. Δημητρακόπουλος (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 5-8.

Β' Κεφάλαιο

Η αναδιοργάνωση του Στρατού μετά τις εκλογές του 1910

Προσπάθειες για την ανασυγκρότηση του Στρατού είχαν γίνει και από προηγούμενες κυβερνήσεις, κυρίως από την κυβέρνηση Θεοτόκη. Ωστόσο, η σημαντικότερη προσπάθεια στρατιωτικής αναδιοργάνωσης έμελλε να αναληφθεί από την πρώτη κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου μετά τις εκλογές του 1910.

Οι διαμαρτυρίες για την ανάμειξη του Στέμματος στην πολιτική και στρατιωτική ζωή είχαν αρκετά μακρά προϊστορία στην Ελλάδα, τουλάχιστον από το Κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843. Εντούτοις, στις αρχές του 20ού αιώνα απέκτησαν πιο οργανωμένη μορφή και εκδηλώθηκαν ανοιχτά από οπαδούς της βενιζελικής παράταξης στην προεκλογική εκστρατεία του 2010. Η πολιτική του ίδιου του Βενιζέλου, τουλάχιστον αρχικά, απέναντι στον Θρόνο υπήρξε συνολικά μετριοπαθέστερη σε σύγκριση με τα αιτήματα των ψηφοφόρων των Φιλελευθέρων, στην προσπάθεια του Κρητικού πολιτικού να εδραιώσει την εθνική συνοχή έναντι των δύσκολων καιρών που διέβλεπε ότι έρχονταν. Από την άλλη πλευρά, η πολιτική του Βενιζέλου, συμπεριλαμβανόμενης της αμυντικής πολιτικής, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της ενίσχυσης του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου της ανερχόμενης αστικής τάξης, η οποία τότε δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα πολυμελής, ήταν όμως δυναμική και αναπτυσσόμενη.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα, οι επόμενες ενότητες εξετάζουν την αναδιοργάνωση των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων από τον Ελευθέριο Βενιζέλο μετά την πρώτη εκλογή του ως πρωθυπουργού.

2.1. Πρώτες προσπάθειες στρατιωτικής αναδιοργάνωσης

Μετά τον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, και ενώ η ελληνική ήττα βάρυνε κυρίως τους ώμους του αρχιστρατήγου διαδόχου Κωνσταντίνου και των επιτελικών αξιωματικών του περιβάλλοντός του, έγιναν συγκεκριμένες προσπάθειες για την αναδιοργάνωση του στρατού, κυρίως από την κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη.

Στα πλαίσια αυτά, το 1899 καθορίστηκαν τέσσερις Διευθύνσεις Μηχανικού και ιδρύθηκαν τέσσερα στρατιωτικά νοσοκομεία, ενώ συστάθηκαν δέκα νέα στρατολογικά γραφεία. Τον Ιούνιο του 1900 συγκροτήθηκαν δύο συντάγματα

Ευζώνων, ενώ τα υπόλοιπα τάγματα Ευζώνων παρέμειναν ανεξάρτητα. Τον ίδιο χρόνο θεσπίστηκε ο Προσωρινός Οργανισμός του Στρατού, σύμφωνα με τον οποίο ολόκληρη η επικράτεια αποτελούσε μία στρατιωτική περιφέρεια που τελούσε υπό την ενιαία διοίκηση του Γενικού Διοικητή και Επιθεωρητή Στρατού με προϊστάμενη Αρχή το Υπουργείο Στρατιωτικών, ο οποίος έφερε τον βαθμό του αντιστρατήγου. Σε αυτόν υπάγονταν όλες οι στρατιωτικές υπηρεσίες και μονάδες: εξαιρέθηκαν η Χωροφυλακή, η Διεύθυνση Υλικού Πολέμου, η Στρατολογική Υπηρεσία, η Στρατιωτική Δικαιοσύνη, η Γενική Αποθήκη Υλικού και η Χαρτογραφική Υπηρεσία, που υπάγονταν απευθείας στο Υπουργείο Στρατιωτικών. Επίσης, καταργήθηκαν τα αρχηγεία στρατού και συστάθηκαν τρεις μεραρχίες, οι οποίες περιλάμβαναν δύο ταξιαρχίες Πεζικού και μονάδες από τα άλλα Όπλα. Το 1903 τροποποιήθηκε ο Προσωρινός Οργανισμός του Στρατού, ενώ η δύναμη του Ελληνικού Στρατού, που το 1898 διέθετε 26.108 άνδρες, το 1903 μειώθηκε σε 22.427 άνδρες²¹.

Το 1904 θεσπίστηκε νέος Οργανισμός του Στρατού. Η επικράτεια διαιρέθηκε σε τρεις στρατιωτικές περιφέρειες, με τέσσερα διαμερίσματα η καθεμία, ώστε σε κάθε περιφέρεια να αντιστοιχεί μία μεραρχία και σε κάθε διαμέρισμα ένα στρατολογικό γραφείο. Το Υπουργείο Στρατιωτικών συγκροτήθηκε από το Γραφείο Υπουργού και δώδεκα τμήματα, ενώ ο ενεργός Στρατός συνίστατο από τη Γενική Διοίκηση, τα Όπλα (Πεζικό, Ιππικό, Πυροβολικό, Μηχανικό και Μεταγωγικό), τις Υπηρεσίες (Υγειονομική, Κτηνιατρική, Οικονομική, Χαρτογραφική, Στρατολογική, Δικαστική, Μουσική και Θρησκευτική), το Μόνιμο Φρουραρχείο Αθηνών και τα Στρατιωτικά Σχολεία. Τέλος, συστάθηκε ιδιαίτερο Σώμα Γενικών Επιτελών, που ήταν επιφορτισμένο με τη διοίκηση της επιτελικής υπηρεσίας, τόσο σε περίοδο ειρήνης όσο και κατά τον πόλεμο²².

Η κυβέρνηση Θεοτόκη έλαβε μέτρα για τις προαγωγές των αξιωματικών, την ανανέωση της εξάρτυσης και τον εξοπλισμό του Στρατού με οπλισμό νέας τεχνολογίας. Το 1907 ρυθμίστηκαν τα σχετικά με τον φορητό οπλισμό: εισήχθησαν για τις μονάδες Πεζικού και Μηχανικού νέα επαναληπτικά αυστριακά τυφέκια Μάνλιγκερ, ενώ οι μονάδες Ιππικού, Πυροβολικού, Νοσοκόμων και Μεταγωγικού εξοπλίστηκαν με αραβίδες ίδιου τύπου²³. Εντούτοις, η εκπαίδευση, ιδίως η επιτελική,

²¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού μετά το 1897 και η μεγάλη εθνική εξόρμηση 1912-13*, Αθήνα χ.χ., <http://army.gr/sites/default/files/main4d.pdf> (πρόσβαση: 15.09.2019).

²² Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, ό. π., Γ.Ι. Ράλλης, ό. π., σ. 201-205.

²³ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, ό. π., Γ.Ι. Ράλλης, ό. π., σ. 202-203.

δεν ήταν επαρκής²⁴. Ουσιαστική βελτίωση στους τομείς αυτούς επήλθε αργότερα, μετά την επικράτηση του κινήματος στο Γουδή και την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Ελευθέριο Βενιζέλο έπειτα από τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1910.

2.2. Η στρατιωτική προετοιμασία μετά το Γουδή και επί Βενιζέλου

Το 1909, αμέσως μετά το Κίνημα του Γουδή, καταργήθηκε η Γενική Διοίκηση και ορίστηκαν η διοίκηση των στρατιωτικών περιοχών από τους κατά τόπους μεράρχους και η απευθείας υπαγωγή στο Υπουργείο Στρατιωτικών των μεραρχιακών και μη μεραρχιακών τμημάτων, καθώς και των υπόλοιπων στρατιωτικών υπηρεσιών. Η αναδιοργάνωση της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού συμπεριέλαβε την οργάνωση, τον εξοπλισμό, τις μεταφορές και την εκπαίδευση του στρατεύματος, ενώ ο αρχηγός της μαζί με τους διοικητές των μεραρχιών αποτέλεσαν το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο, έργο του οποίου ήταν οι τοποθετήσεις και οι προαγωγές των αξιωματικών. Από τον Οκτώβριο του 1909 είχε καταργηθεί το Σώμα Γενικών Επιτελών, επειδή είχε θεωρηθεί όργανο μιας προνομιούχου ελίτ αξιωματικών²⁵.

Τον Φεβρουάριο του 2010 ορίστηκε νομοθετικά ο νέος Οργανισμός του Στρατού. Με αυτόν η επικράτεια διαιρέθηκε σε 3 μείζονες στρατιωτικές περιοχές, που ήταν έδρες μεραρχιών και καθεμία περιλάμβανε 6 διαμερίσματα-έδρες στρατολογικών γραφείων. Στις 17 Απριλίου 2010 συστάθηκε το Ανώτατο Μεικτό Επιτελείο Στρατού Ξηράς και Θαλάσσης, με σκοπό την κατάρτιση, προετοιμασία και εφαρμογή κοινού σχεδίου επιχειρήσεων για τον Στρατό και τον Στόλο, τη συνδυασμένη αμυντική οργάνωση της χώρας και την αντικατάσταση πεπαλαιωμένων όπλων και πλοίων. Συστάθηκε και οργανώθηκε επίσης Χαρτογραφική Υπηρεσία. Σημαντικό μέτρο υπήρξε, τέλος, η μετάκληση της Γαλλικής Στρατιωτικής Αποστολής τον Απρίλιο του 2011, με επικεφαλής τον υποστράτηγο Eydoux· η συμβολή της 14μελούς αποστολής στην εκπαίδευση του Ελληνικού Στρατού στάθηκε ιδιαίτερα σημαντική τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ η μετάκλησή της υπήρξε σημείο τριβής μεταξύ Βενιζέλου και Θρόνου, καθώς ο βασιλιάς εκτιμούσε ότι αυτή θα δυσαρεστούσε τη Γερμανία. Μέριμνα λήφθηκε και για την εκπαίδευση και

²⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 82-83, Δ. Μαλέσης, *ό. π.*, σ. 565-573, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 261-262.

²⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, *ό. π.*

οργάνωση στο Βασιλικό Ναυτικό με τη μετάκληση αντίστοιχης αγγλικής αποστολής²⁶.

Μία από τις δραστηριότητες της αποστολής ήταν η μετεκπαίδευση Ελλήνων γιατρών στο Παρίσι και στη Λυών, οι οποίοι στελέχωσαν το Υγειονομικό. Σημαντικότερο μέτρο υπήρξε όμως η ίδρυση Προπαρασκευαστικής Σχολής Επιτελών (1911-1912), υπό τη διοίκηση του ταγματάρχη Bousquier, η οποία μετονομάστηκε κατόπιν σε Σχολείο Ανώτατης Στρατιωτικής Εκπαίδευσης. Το μέτρο εντάχθηκε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναδιάρθρωσης της στρατιωτικής εκπαίδευσης, η οποία μεταξύ άλλων προέβλεπε την ενοποίηση των Σχολών Ευελπίδων και Υπαξιωματικών. Παράλληλα, ο Βενιζέλος ίδρυσε τη Σχολή Λοχαγών (Οκτώβριος 1912), υπό τη διεύθυνση του Ιωάννη Μεταξά, αποφοίτου της Ακαδημίας Πολέμου του Βερολίνου, και με υποδιευθυντή τον Ελευθέριο Βερνάρδο, απόφοιτο της γαλλικής Ανώτατης Σχολής Πολέμου. Την άνοιξη του 1912 διεξήχθησαν μεγάλα στρατιωτικά γυμνάσια με τη συμμετοχή όλων των Όπλων υπό τον Eydoux, στα οποία διαπιστώθηκε το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού²⁷.

Επίσης, το 1910 πραγματοποιήθηκε η πλήρης ανανέωση των πεδινών και ορειβατικών πυροβόλων. Τα παλιά βραδυβόλα αντικαταστάθηκαν με νέα, ταχυβόλα πυροβόλα, από τα πλέον σύγχρονα της εποχής. Ο εκσυγχρονισμός συμπεριέλαβε την προμήθεια 144 πεδινών πυροβόλων Σνάιντερ, καθώς και 36 ορειβατικών ταχυβόλων πυροβόλων Σνάιντερ-Δαγκλή, υποδείγματος 1908 και διαμετρήματος 75 χιλιοστών. Με τις προμήθειες αυτές έγινε εφικτός ο εξοπλισμός 36 πεδινών και 9 ορειβατικών πυροβολαρχιών. Στο σύνολό του, ο οπλισμός τον οποίο διέθετε ο Στρατός το 1912 ήταν 115.000 τυφέκια Μάνλιγκερ, 112.000 τυφέκια Γκρας, 60 πολυβόλα, 7.640 περίστροφα και πιστόλια, καθώς και 144 πεδινά και 36 ορειβατικά πυροβόλα. Υπήρχαν επίσης πολυάριθμα πεδινά και βαριά πυροβόλα, καθώς και μερικά πολυβόλα, παλιού τύπου. Παράλληλα, τη διετία 1911-1912 λήφθηκαν μέτρα για τον καθορισμό λεπτομερούς Σχεδίου Επιστράτευσης, που μέχρι τότε έλειπε, ενώ

²⁶ Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 83-84, Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, *ό.π.*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.13 (1977), σ. 278, Δ. Α. Κατσικώστας, «Η αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων και το έργο της Γαλλικής Αποστολής Eydoux», *χ.χ.*, http://www.army.gr/sites/default/files/h_anadiorganosh_enoplou_dynameon_kai_to_ergo_ths_gallias.pdf (πρόσβαση: 14.09.2019), Π. Β. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 194-195, Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 115.

²⁷ Δ. Α. Κατσικώστας, *ό.π.*, Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, *ό.π.*, Π. Σπυρόπουλος, «Η επίδραση της Γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στη διαμόρφωση της ελληνικής στρατηγικής σκέψης», ΓΕΣ, Αθήνα *χ.χ.*, http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf (πρόσβαση: 14.09.2019), Σ. Σφέτας, *ό.π.*

πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1910-1912 και η οχύρωση των παραμεθόριων περιοχών. Μέχρι τις παραμονές της επιστράτευσης του 1912 είχε ολοκληρωθεί η εκτέλεση τεσσάρων συγκροτημάτων οχυρών στη Θεσσαλία, τα οποία κάλυπταν από τα βόρεια τη Λάρισα και περιλάμβαναν πυροβολεία, πολυβολεία, κωλύματα, ορύγματα συγκοινωνίας, χαρακώματα πεζικού, σκέπαστρα και άλλα απαραίτητα έργα. Κατασκευάστηκαν επίσης τρεις γέφυρες στον Πηνειό ποταμό, καθώς και το απαραίτητο οδικό δίκτυο για την εξυπηρέτηση των οχυρωματικών έργων και για άλλους στρατιωτικούς σκοπούς. Σημαντικά οχυρωματικά έργα έγιναν και στην Ήπειρο, είχαν όμως προσωρινό και ατελή χαρακτήρα, αφού δεν ολοκληρώθηκαν μέχρι την έναρξη του πολέμου. Επρόκειτο κυρίως για οχυρά στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, πυροβολεία κοντά στην Άρτα, καθώς και ορύγματα μάχης. Τέλος, ενώ η δύναμη του στρατεύματος σε περίοδο ειρήνης ανερχόταν περίπου σε 22.500 άνδρες (όπως και το 1903), όταν κηρύχθηκε η γενική επιστράτευση της 16ης Σεπτεμβρίου 1912 η χώρα ήταν σε θέση να παρατάξει 130.000 μάχιμους άνδρες, οι οποίοι αναπτύχθηκαν στα δύο κύρια μέτωπα των επιχειρήσεων, Ηπείρου και Θεσσαλίας²⁸.

Τα ποσά που διατέθηκαν για τη στελέχωση και εκπαίδευση καθώς και για τον εξοπλισμό του Στρατού υπερέβαιναν ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1900 το 20% του εθνικού προϋπολογισμού²⁹. Σε απόλυτες τιμές, ωστόσο, η αύξηση των αμυντικών δαπανών επί Βενιζέλου υπήρξε θεαματική: από τα 77 εκατομμύρια χρυσές δραχμές του 1909 εκτινάχθηκαν στα 120 περίπου εκατομμύρια χρυσές δραχμές το 1911³⁰. Με τα μέτρα αυτά ο πρωθυπουργός, αναλαμβάνοντας προσωπικά το Υπουργείο Στρατιωτικών, έφερε σε αίσιο πέρας τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων που επρόκειτο να αρχίσουν λίγο αργότερα.

2.3. Η στρατιωτική/αμυντική πολιτική του Βενιζέλου

Η κατανόηση της στρατιωτικής/αμυντικής πολιτικής του Βενιζέλου οφείλει να ενταχθεί στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτικής του για την αναγέννηση της χώρας. Ο Βενιζέλος στάθηκε ο κύριος πολιτικός εκπρόσωπος της ανερχόμενης αστικής

²⁸ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 71, 90, Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, ό. π.

²⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Η αναδιοργάνωση του Στρατού...*, ό. π., Γ. Β. Δερτιλής, ό. π., σ. 830-831.

³⁰ Γ. Βεντήρης, ό. π., σ. 81, Κ. Ιωάννου, ό. π., σ. 18-19, Δ. Α. Κατσικώστας, ό. π.

τάξης, γεγονός που υποχρεωτικά τον έθετε σε αντιπαράθεση με όλους τους φορείς της παλαιοκομματικής ολιγαρχικής αντίληψης, η οποία είχε αποδειχθεί αποτυχημένη. Ο ίδιος έχει χαρακτηριστεί ως οραματιστής με γνώμονα το εφικτό, ενώ όλη η πολιτεία του, τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Εθνικού Διχασμού, υπαγορεύθηκε από έναν λελογισμένο ριζοσπαστισμό, που ωθούσε προς τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος με τις λιγότερες δυνατές τριβές. Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του αποδείκνυαν τον φιλολαϊκό και αναπτυξιακό χαρακτήρα της πολιτικής του, με γνώμονα πάντοτε τη διατήρηση της κοινωνικής γαλήνης³¹. Από την άλλη πλευρά, στα πλαίσια της πολιτικής της εθνικής ενότητας, την οποία ο ίδιος θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των ελληνικών όπλων, αποκατέστησε το πληγωμένο κύρος των φιλοβασιλικών στρατιωτικών και πολιτικών στελεχών και του διαδόχου Κωνσταντίνου, επαναφέροντάς τους σε οργανικές θέσεις, τις οποίες τους είχαν στερήσει οι επαναστάτες του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909, μη διστάζοντας όμως να προβεί και σε εκκαθαρίσεις όταν διαπίστωνε απείθεια προς την κυβέρνηση³².

Οι πολιτικές και ιδεολογικές αυτές αρχές εμφάνιζαν τον Βενιζέλο ως εγγυητή της εθνικής ενότητας και έφερναν τον ίδιο και την πολιτεία των Φιλελευθέρων σε εγγύτητα με τις Δυτικές Δημοκρατίες, που απολάμβαναν ήδη από δεκαετίες ένα αναπτυγμένο αστικό οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς, και σε διάσταση με τις απολυταρχικές Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Ωστόσο, οι λόγοι που υπαγόρευαν την αμυντική πολιτική του Βενιζέλου δεν ήταν απλώς ιδεολογικοί. Ως ρεαλιστής πολιτικός, ο Κρητικός πρωθυπουργός αναγνώριζε τη σύμπτωση των ελληνικών οικονομικών και εθνικών συμφερόντων στην Ανατολή με εκείνα των Δυνάμεων της Αντάντ, κυρίως της Αγγλίας, ενώ απέβλεπε στη βρετανική πολεμική υπεροχή³³. Στα συμφραζόμενα αυτά, προσεταιρίστηκε και τη Γαλλία, ενώ η πολεμική προετοιμασία στην οποία αποδύθηκε αξιοποίησε μια επίσης πραγματιστική θεώρηση της μεταβολής των βαλκανικών ισορροπιών. Σε αντίθεση με τους πολιτικούς αντιπάλους του, που παρέμεναν δέσμοι ιδεολογημάτων, όπως ήταν η ακράδαντη πεποίθηση για την τελική επικράτηση του παγερμανισμού και η δογματική αποκήρυξη του πανσλαβισμού, ο Βενιζέλος από την πλευρά του προτίμησε μια ευέλικτη πολιτική βασιζόμενη σε στρατιωτικές συνεργασίες, η οποία έβγαζε τη χώρα από τη διεθνή

³¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 75-76, 78-79, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 269-271, Κ. Ιωάννου, *ό. π.*, σ. 14-17, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 152, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 115-116.

³² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 80, 83-84, Θ. Βερέμης, *Δόξα και αδιέξοδα: Ηγέτες της νεοελληνικής ιστορίας*, *ό. π.*, σ. 97-99, Γ. Δ. Κατσούλης, *ό. π.*, σ. 215-218, 221-224.

³³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 210-211.

απομόνωση, επιδιώκοντας να της προσπορίσει τα μεγαλύτερα δυνατά εδαφικά οφέλη³⁴.

Η στρατιωτική προετοιμασία που συνόδευε αυτήν την εξωτερική πολιτική είχε ως αποτέλεσμα τον ελληνικό θρίαμβο στους Βαλκανικούς Πολέμους, καθιστώντας παράλληλα την Ελλάδα υπολογίσιμη βαλκανική Δύναμη. Από την άποψη αυτή, ο Βενιζέλος μπορεί να χαρακτηριστεί όχι μόνο ως γνήσιος ενσάρκωτης Μεγάλης Ιδέας αλλά και ως ο πλέον επιτυχημένος φορέας της, σε αντίθεση με τον άγονο μεγαλοϊδεατισμό των προκατόχων του.

2.4. Τα σπέρματα του Εθνικού Διχασμού

Οι πρώτες διαφορές μεταξύ του Βενιζέλου και του βασιλικού πολιτικού κατεστημένου αναφάνηκαν ήδη κατά τις διαπραγματεύσεις του 1910 για σχηματισμό αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης, όταν το αυλικό περιβάλλον επιχείρησε χωρίς επιτυχία να οδηγήσει τον πρωθυπουργό σε ρήξη με τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, ακυρώνοντας το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα της νέας κυβέρνησης³⁵.

Σημαντικότερες διαφορές μεταξύ πρωθυπουργού-βασιλιά ανέκυψαν ως προς το ζήτημα της μετάκλησης της Γαλλικής Στρατιωτικής Αποστολής. Μολονότι ο Γεώργιος κατανοούσε την προοπτική της προσέγγισης προς τις Δυτικές Δημοκρατίες, θεωρούσε προτιμότερη την προσέγγιση προς τη Γερμανία, η οποία είχε επιχειρήσει να προσεταιριστεί την Ελλάδα μετά τη σύμπτυξη της Αντάντ. Ο βασιλιάς επικαλέστηκε τυχόν οικογενειακές περιπλοκές, καθώς η σύζυγος του διαδόχου Κωνσταντίνου Σοφία ήταν αδελφή του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου, αλλά και τη δική του υπόσχεση προς τον τελευταίο για μετάκληση γερμανικής στρατιωτικής αποστολής. Υπαναχώρησε όμως έναντι της αποφασιστικής στάσης του πρωθυπουργού του³⁶.

Το γεγονός αυτό και οι συνεχείς δημόσιες εκδηλώσεις του διαδόχου υπέρ της παλαιοκομματικής ολιγαρχίας³⁷ καταδείκνυαν την προσκόλληση του αυλικού περιβάλλοντος στη φιλογερμανική παράταξη και αποτελούσαν προειδοποίηση για πιθανές μελλοντικές αντιβενιζελικές δραστηριότητες, κατά παραβίαση του

³⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 99-101, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 233-234, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 281-286, 290-291.

³⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 63-64.

³⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 84· Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 115-117.

³⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 88.

Συντάγματος. Ωστόσο, ο Βενιζέλος επέμεινε στην πολιτική γραμμή της συνεννόησης με το Στέμμα, στο όνομα της εθνικής ομοψυχίας και της κοινωνικής γαλήνης.

Γ' Κεφάλαιο

Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)

Η στρατιωτική αναδιάρθρωση, όπως είχε πραγματοποιηθεί από την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου, είχε σημαντική επίδραση στην έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων. Η επιτυχημένη δράση του ελληνικού Στρατού κατά τη διάρκειά τους απέφερε σημαντική εδαφική και πληθυσμιακή μεγέθυνση της χώρας μέσω της απελευθέρωσης των Νέων Χωρών, δημιουργώντας παράλληλα τις κατάλληλες προϋποθέσεις για περαιτέρω οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Το αστικό κράτος που οραματιζόταν ο Βενιζέλος θα μπορούσε πλέον να στηριχθεί σε επαρκείς πληθυσμιακές και οικονομικές βάσεις, ενώ παράλληλα δημιουργούνταν οι συνθήκες για την πλήρη πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, ιδίως αν η Ελλάδα έμελλε να συνταχθεί γεωστρατηγικά με τις δυτικές δημοκρατίες όπως ευελπιστούσε ο Κρητικός πολιτικός.

Εντούτοις, αυτές ακριβώς οι εκτιμήσεις επρόκειτο να αποτελέσουν το υπόβαθρο για την κρίση στις σχέσεις του πρωθυπουργού με το Στέμμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διαφορές οπτικής αναφορικά με την έκταση, το είδος και τον βαθμό ανάμειξης του Θρόνου στα πολιτικά και στρατιωτικά ζητήματα εκδηλώθηκαν ήδη στους Βαλκανικούς Πολέμους: κατ' απαίτηση του Βενιζέλου, ο αρχιστράτηγος διάδοχος Κωνσταντίνος προήλασε για να απελευθερώσει τη Θεσσαλονίκη, ενώ ο ίδιος επιθυμούσε την ανάληψη στρατιωτικής δράσης στην περιοχή του Μοναστηρίου. Και, ενώ τηρήθηκε η πρωθυπουργική εντολή, το γεγονός αυτό αποτέλεσε την πρώτη σοβαρή σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Θρόνο. Οι μετέπειτα εξελίξεις απέδειξαν ότι δεν επρόκειτο για ένα μεμονωμένο επεισόδιο, αλλά αποτελούσε μόνο την κορυφή του παγόβουνου που σκέπαζε δύο εντελώς διαφορετικούς γεωπολιτικούς προσανατολισμούς με κοινωνικά ερείσματα, η αντιπαράθεση των οποίων οδήγησε τελικά στον Εθνικό Διχασμό του 1915.

3.1. Οι θετικές εθνικές συνέπειες της στρατιωτικής αναδιάρθρωσης

Όταν διαφάνηκε ότι τα βαλκανικά κράτη θα συνασπίζονταν για να αντιμετωπίσουν στα πεδία των μαχών την Οθωμανική Αυτοκρατορία των

Νεοτούρκων, η Ελλάδα ήταν έτοιμη σε στρατιωτικό, αλλά κυρίως σε ψυχολογικό επίπεδο, για να εμπλακεί στον πόλεμο. Η προηγούμενη αμυντική προεργασία είχε αποδώσει καρπούς τόσο ως προς τον εξοπλισμό και τη στελέχωση του στρατεύματος με ικανούς αξιωματικούς όσο και ως προς την ανύψωση του ηθικού του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν το Επιτελείο προβληματίστηκε για την επάρκεια του Στόλου ενόψει των σχεδιαζόμενων επιχειρήσεων στο Βόρειο Αιγαίο, ο ναύαρχος Κουντουριώτης γνωμάτευσε ότι τα μέσα που διέθετε ήταν υπεραρκετά για να του δώσουν τη νίκη, μόνος αυτός από τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στη σύσκεψη³⁸.

Όμως, η στρατιωτική πολιτική που ακολούθησε ο Βενιζέλος είχε επίσης θετικά αποτελέσματα σε έναν σημαντικότερο ίσως τομέα, στην εμπέδωση δηλαδή της λαϊκής ενότητας και της εθνικής ομοψυχίας. Στελεχώνοντας το στράτευμα με φιλοβασιλικούς επιτελικούς αξιωματικούς, αποδίδοντας στρατιωτικό ρόλο στους πρίγκιπες, αλλά κυρίως διορίζοντας τον διάδοχο Κωνσταντίνο ως αρχιστράτηγο και αναθέτοντάς του την ευθύνη της διεξαγωγής των επιχειρήσεων, ο Βενιζέλος επέτυχε να προσδώσει στον πόλεμο τον χαρακτήρα πανελλήνιας εκστρατείας από την οποία εξέλιπαν οι παραταξιακές αντιπαλότητες και οι πολιτικοκοινωνικές διαιρέσεις. Η ενίσχυση και εδραίωση της εθνικής ομοψυχίας είχε καίριο θετικό αντίκτυπο στο ηθικό του στρατεύματος και στάθηκε ένας από τους ισχυρότερους παράγοντες για την επιτυχία των ελληνικών όπλων³⁹. Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ αρχιστρατήγου και πρωθυπουργού που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, παρά τη σοβαρότητά τους, έμεναν προς το παρόν στο περιθώριο των πολεμικών θριάμβων και δεν δηλητηρίαζαν την πολιτική ζωή της χώρας⁴⁰.

3.2. Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος

Πυρετώδεις διπλωματικές ζυμώσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών και μεταξύ αυτών και των Μεγάλων Δυνάμεων προηγήθηκαν της έναρξης του πολέμου, για τον οποίο αναμενόταν η κατάλληλη αφορμή. Έπρεπε να εξασφαλιστεί ότι οι

³⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 107-108.

³⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 88-89, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*

⁴⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 148-149.

Δυνάμεις δεν θα εμπλέκονταν σε αυτόν βοηθώντας την Οθωμανική Τουρκία ή ερχόμενες σε σύγκρουση μεταξύ τους, κάτι που άλλωστε ούτε οι ίδιες επιθυμούσαν⁴¹.

Ήδη από το 1909 η Ελλάδα είχε προσπαθήσει να συνάψει συμμαχία με τη Βουλγαρία, μολονότι η δεύτερη επέμενε στις αξιώσεις της επί της Μακεδονίας, ενώ ο Βενιζέλος είχε εκδηλωθεί ανοικτά από ετών υπέρ της συνεννόησης των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής⁴².

Στα πλαίσια αυτά, το 1911 έγιναν θετικά πλην ανεπίσημα βήματα για μια ελληνοβουλγαρική συμμαχία. Παράλληλα, στις αρχές του 1912 η Σερβία και η Βουλγαρία, με την επίνευση της Ρωσίας, συνήψαν συμμαχία κατά της Τουρκίας και της Αυστροουγγαρίας, την οποία ανακοίνωσαν στην ελληνική κυβέρνηση διά του πρεσβευτή στη Σόφια Πανά⁴³. Έχοντας να υπερπηδήσει τις βουλγαρικές απαιτήσεις επί της Μακεδονίας, ο υπουργός Εξωτερικών Κορομηλάς ανέλαβε διαπραγματεύσεις την άνοιξη του 1912 με τον Βούλγαρο πρωθυπουργό Γκέσοφ. Ο Βενιζέλος, εκμεταλλευόμενος την υποτίμηση του ελληνικού αξιωματικού από τους Βουλγάρους και απορρίπτοντας την παραχώρηση της Κρήτης στην Ελλάδα ως αντάλλαγμα, εφόσον το νησί ουσιαστικά ήταν ήδη ελεύθερο, απέφυγε να καθορίσει τη διανομή ζωνών εδαφικής επιρροής που θα προέκυπταν από τη συμμαχική νίκη. Με τη γνώμη του συντάχθηκαν όλοι οι αρμόδιοι πολιτειακοί φορείς, ενώ στα ίδια πλαίσια απέρριψε τις προσπάθειες των συμπατριωτών του Κρητών για μονομερή ένωση με την Ελλάδα⁴⁴.

Οι σφαγές των Σλάβων των Κοτσάνων από τους Τούρκους τον Ιούλιο του 1912 επέσπευσαν τις διαπραγματεύσεις. Την 1η Σεπτεμβρίου υπογράφηκε η ελληνοβουλγαρική αμυντική συμμαχία στην οποία συμπεριλήφθηκε πρόνοια για την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα. Στις 14 Σεπτεμβρίου η Τουρκία κήρυξε γενική επιστράτευση. Αμέσως κηρύχθηκε γενική επιστράτευση στο Μαυροβούνιο, στη Σερβία και στη Βουλγαρία, ενώ η Ελλάδα ακολούθησε την ίδια διαδικασία στις 17 του ίδιου μήνα⁴⁵.

⁴¹ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 320-321, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 288-289.

⁴² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 94-95, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 123-124, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 21.

⁴³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 95-96, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 124, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 285-286, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 22-23.

⁴⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 96-99, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 124-126, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 23-24.

⁴⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 103-104, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 126-127, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 152-153, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 286-288, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 29.

Στις 26 Σεπτεμβρίου το Μαυροβούνιο επιτέθηκε εναντίον της Τουρκίας. Με πρόταση του Βενιζέλου διορίστηκαν ο διάδοχος Κωνσταντίνος και ο αντιστράτηγος Σαπουντζάκης ως αρχηγοί των στρατιών Θεσσαλίας και Ηπείρου αντίστοιχα. Στις 30 Σεπτεμβρίου/13 Οκτωβρίου, με κοινή διακοίνωσή τους προς την Πύλη, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας απαίτησαν ευρείες μεταρρυθμίσεις στις ευρωπαϊκές επαρχίες της, ενώ στις 4/17 Οκτωβρίου επέδωσαν σχετικό τελεσίγραφο, το οποίο έμεινε αναπάντητο από την τουρκική πλευρά. Την επομένη κηρύχθηκε ο πόλεμος⁴⁶.

Η προέλαση του στρατού Θεσσαλίας έγινε απρόσκοπτα μέχρι την Ελασσόνα, την οποία ελευθέρωσε. Οι Τούρκοι οχυρώθηκαν στο Σαραντάπορο. Ο Κωνσταντίνος, με κυκλωτική κίνηση, η οποία πάντως δεν διεξάχθηκε με απόλυτη οργανωτική τάξη, επιτέθηκε στις 9/22 Οκτωβρίου, και οι εχθροί υποχρεώθηκαν σε βαριές απώλειες και φυγή. Την επομένη ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε τα αψύλακτα Σέρβια, ανοίγοντας τον δρόμο για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης⁴⁷.

3.2.1. Η πρώτη σοβαρή σύγκρουση Κωνσταντίνου-Βενιζέλου

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης συνιστούσε ασφαλώς στρατιωτικό ζήτημα, αλλά ήταν πρωτίστως ζήτημα εθνικό και βαλκανικό. Από την κατοχή της πόλης εξαρτώνταν συνολικά οι τύχες του πολέμου, αφού την εποφθαλμιούσαν οι Βούλγαροι σύμμαχοι, ενώ η Αυστρία δεν έβλεπε θετικά την προσάρτησή της στην Ελλάδα⁴⁸.

Ο Κωνσταντίνος (Παράρτημα: Εικόνα 2), γνωρίζοντας ότι η ελληνοβουλγαρική συνθήκη συμμαχίας δεν προέβλεπε ζώνες επιρροής, αντιλαμβανόταν ότι η διανομή των εδαφών μεταπολεμικά θα κρινόταν από τη στρατιωτική κατοχή τους. Παρ' όλα αυτά, υποστήριζε ότι οι ανάγκες κάλυψης των νότων του επέβαλλαν την προέλαση προς Μοναστήρι, ενώ οι Βούλγαροι προέλαυναν στο μακεδονικό μέτωπο. Ο Βενιζέλος του απηύθυνε διαταγή (13/26 Οκτωβρίου) για

⁴⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 110-112, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού, ό. π.*, σ. 64, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 127-128, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, (1977), σ. 288-289, Σ. Β. Μαркеζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, Αθήνα 1968, τ. 3, σ. 177, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Σ. Σφέτας, *ό. π.*, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 30.

⁴⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 112-113, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 128-129, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 290-292, Σ. Β. Μαркеζίνης, *ό. π.*, σ. 182-183, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 30-31.

⁴⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 114-115.

εσπευσμένη προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη, ώστε να προληφθεί ανάλογη βουλγαρική δράση, χρησιμοποιώντας και τη μεσολάβηση του βασιλιά Γεωργίου, πατέρα του διαδόχου, αλλά ο διάδοχος δεν υπάκουσε. Όταν ο Βενιζέλος τού απαγόρευσε να βαδίσει προς το Μοναστήρι, ο Κωνσταντίνος έκρινε ορθό να επιβραδύνει την προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη, αντιμετωπίζοντας πρώτα την τουρκική αντίσταση στα Γιαννιτσά, όπου επέτυχε σαρωτική νίκη (20 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1912). Ο τουρκικός στρατός των Γιαννιτσών, που προηγουμένως φρουρούσε την πρωτεύουσα της Μακεδονίας, αφού υπέστη βαριές απώλειες, διασκορπίστηκε⁴⁹.

Η Θεσσαλονίκη ήταν ουσιαστικά σε ελληνικά χέρια. Ωστόσο, ο Κωνσταντίνος δεν καταδίωξε εντατικά τον εχθρό ούτε επέσπευσε την προέλασή του. Παραμένοντας στο Τοψίν, περίπου 20 χιλιόμετρα δυτικά της Θεσσαλονίκης, προξένησε σοβαρή ανησυχία στην κυβέρνηση. Στις 24 και στις 25 Οκτωβρίου υπήρξαν αλληπάλληλα τηλεγραφήματα-διαβήματα του Βενιζέλου προς τον Κωνσταντίνο, καθώς η κυβέρνηση, αλλά και ο αρχιστράτηγος, ήταν πλέον ενήμεροι για τη βουλγαρική προέλαση προς την πόλη. Ακόμη και όταν ο Τούρκος αρχιστράτηγος Ταξίν πασάς υπέγραψε την παράδοσή της στον ελληνικό στρατό, ο Κωνσταντίνος απέφυγε να εισέλθει σε αυτήν. Τη νύχτα της 26ης προς 27ης Οκτωβρίου οι Βούλγαροι προσπάθησαν να πείσουν τον Ταξίν να συνάψει σύμβαση παράδοσης με αυτούς, ενώ με εντολή του Κωνσταντίνου οι ελληνικές μεραρχίες εμπόδισαν τις βουλγαρικές να εισέλθουν στην πόλη. Όταν το ίδιο πρωί ο διάδοχος, ως επικεφαλής του ελληνικού Στρατού, εισήλθε στη Θεσσαλονίκη, οι Βούλγαροι ζήτησαν άδεια για την είσοδο δύο ταγμάτων. Παρά τις προτροπές των επιτελών του, ο Κωνσταντίνος δεν ζήτησε τη σχετική έγκριση της κυβέρνησης ούτε επιδίωξε τη σύναψη γραπτής συμφωνίας με τους Βουλγάρους επιτελείς. Το αποτέλεσμα ήταν η αθρόα είσοδος 30.000 βουλγαρικού στρατού στην πόλη⁵⁰.

Επίσης, ο διάδοχος δεν ευνοούσε τη μερική διασπορά των στρατευμάτων του για την κατάληψη των νησιών του Αιγαίου, προτείνοντας τη σύμπτυξη των επιχειρήσεων στη Θράκη. Η κυβέρνηση αντιπρότεινε και επέβαλε την προηγούμενη κατάληψη και πλήρη εκκαθάριση της Κεντρικής Μακεδονίας, την απελευθέρωση των

⁴⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 114-117, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.13 (1977), σ. 295, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 185-186.

⁵⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 118-123, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 130-135, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 297-298, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 187, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 195-196, Σ. Σφέτας, *ό. π.*, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 31.

Ιωαννίνων και την απευθείας κατάληψη της Χίου, της Λέσβου και της Σάμου, η οποία είχε προηγουμένως αυτονομηθεί κατόπιν επανάστασης⁵¹.

Οι λόγοι που επέβαλλαν αυτήν τη στρατηγική ήταν κυρίως πολιτικοί και διπλωματικοί. Υπήρχαν πληροφορίες ότι η Αυστρία, η Γερμανία και η Ιταλία δεν ευνοούσαν την προσάρτηση των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα. Συνεπώς, επείγε η άμεση κατάληψή τους. Για τον σκοπό αυτό ο Βενιζέλος επιδίωξε και έλαβε τη διπλωματική υποστήριξη του Γάλλου φιλέλληνα Κλεμανσώ και του Γάλλου πρωθυπουργού Πουανκαρέ. Επίσης, έναντι της νέας κωλυσιεργίας του Κωνσταντίνου ζήτησε νέα μεσολάβηση του βασιλιά Γεωργίου, με αποτέλεσμα στις αρχές Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου να καταληφθούν η Χίος και η Λέσβος. Μεταξύ 1ης και 10ης Νοεμβρίου εκκαθαρίστηκαν η Κεντρική και η Δυτική Μακεδονία, αλλά ο ελληνικός Στρατός δεν πρόλαβε την κατάληψη του Μοναστηρίου από τους Σέρβους⁵².

Ενώ οι άλλες βαλκανικές σύμμαχες χώρες ωθούνταν προς διαπραγμάτευση των όρων ειρήνευσης με την Τουρκία και μεταξύ τους διανομής των εδαφών υπό την πίεση της Αυστρίας και της Ρωσίας κυρίως⁵³, η Ελλάδα αρνήθηκε να συμμετάσχει αρχικά στις διαπραγματεύσεις λόγω του ότι συνεχίζονταν οι πολιορκίες των Ιωαννίνων, της Αδριανούπολης και της Σκόδρας. Εντούτοις, συμμετείχε με επικεφαλής τον Βενιζέλο στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου, όπου θα συζητούνταν οι όροι της ειρήνης⁵⁴.

3.2.2. Η συνδιάσκεψη του Λονδίνου

Στο Λονδίνο έληξε μεν ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, με σημαντικά κέρδη για την Ελλάδα, ουσιαστικά όμως ξεκίνησε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, κυρίως εξαιτίας της αδιαλλαξίας της Βουλγαρίας στο ζήτημα της Μακεδονίας. Ο Βενιζέλος ήταν εξίσου αποφασισμένος με τους Βουλγάρους να πολεμήσει για τη Μακεδονία, αλλά προτίμησε να φανεί διαλλακτικός ώστε να επωμισθεί η Βουλγαρία το βάρος της νέας σύρραξης. Η τακτική αυτή υπαγορεύθηκε από την διεθνή κατάσταση: οι ήδη τεταμένες σχέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων δεν έπρεπε να εξωθηθούν στο έπακρο από μια βαλκανική διένεξη. Η Αυστρία και η Γερμανία ευνοούσαν τις βουλγαρικές

⁵¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 124-126.

⁵² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 125-126, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 298-302, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 196, Σ. Σφέτας, *ό. π.*

⁵³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 127.

⁵⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 127-128, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 136, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 154.

επιδιώξεις, ενώ η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία τις ελληνικές. Σε αυτό το κλίμα, ο Βενιζέλος επέτυχε να εμφανίσει πλήρως αδιάλλακτο τον Βούλγαρο εκπρόσωπο Ντάνεφ, ο οποίος απέρριπτε τις ελληνικές προτάσεις για εδαφικές παραχωρήσεις στην Ανατολική Μακεδονία. Ταυτόχρονα, εμφάνιζε ως δίκαιες τις ελληνικές απαιτήσεις για τη Θεσσαλονίκη και την υπόλοιπη Μακεδονία, εξασφάλιζε τη συνεργασία της Αντάντ και ερχόταν σε συνεννόηση με τη Σερβία για μια ελληνοσερβική σύμπραξη⁵⁵. Ο Έλληνας πρωθυπουργός διασφάλιζε με αυτόν τον τρόπο ότι τα γεωστρατηγικά και πολιτικοοικονομικά συμφέροντα των ισχυρότερων Μεγάλων Δυνάμεων θα συνέπιπταν με τα ελληνικά εθνικά δίκαια.

Κάνοντας σημαντικές υποχωρήσεις για τη Βόρεια Ήπειρο, αφού η Αυστρία και η Ιταλία απειλούσαν με πόλεμο την Ελλάδα και τη Σερβία σε περίπτωση όπου οι τελευταίες επεκτείνονταν στην Αδριατική, ο Βενιζέλος επικεντρώθηκε στην Ανατολή, εκμεταλλευόμενος την αδιαλλαξία της ηττημένης Τουρκίας για την Αδριανούπολη και τα νησιά του Βόρειου Αιγαίου. Για το Βορειοηπειρωτικό ο Βενιζέλος δέχθηκε αυστηρή κριτική από φιλοβασιλικά στελέχη της κυβέρνησής του, όπως από τον Σκουλούδη και τον υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Στρέιτ. Ωστόσο κέρδισε την ομόθυμη υποστήριξη των χωρών της Αντάντ⁵⁶.

3.2.3. Ο αγώνας στο Αιγαίο και στην Ήπειρο

Την ίδια περίοδο ο ναύαρχος Κουντουριώτης κατήγαγε περιφανείς νίκες επί του τουρκικού Ναυτικού, με σημαντικότερη την κατάληψη της Λήμνου (6 Ιανουαρίου 1913), αποτρέποντας ταυτόχρονα την έξοδο των τουρκικών πολεμικών πλοίων στο Αιγαίο. Οι νίκες αυτές παγίωσαν την ελληνική κατοχή στο Αιγαίο, διασφάλισαν την πρόσφατα ανακτημένη ενδοχώρα και κατέστησαν ουσιαστικά την Ελλάδα υπολογίσιμη βαλκανική Δύναμη (Χάρτης 1). Για τους λόγους αυτούς, ο Άγγλος πρωθυπουργός Λόυντ Τζωρτζ και ο υπουργός των Ναυτικών του Τσώρτσιλ προσέγγισαν τον Βενιζέλο με την προοπτική μιας ελληνοβρετανικής συνεννόησης⁵⁷.

⁵⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 128-132, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 137-138, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 197, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 32-33.

⁵⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 131-132, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 313-314, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 197, 199, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 33-35.

⁵⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 132-133, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, *ό. π.*, σ. 65, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 135-136, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 302, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 190-193.

Εν τω μεταξύ, η πολιορκία των Ιωαννίνων παρουσίαζε στασιμότητα. Ο πρωθυπουργός ήλθε σε αντίθεση με τον διάδοχο και για αυτό το ζήτημα. Κατά τη γνώμη του Κωνσταντίνου, το ηπειρωτικό μέτωπο ήταν δευτερεύουσας σημασίας· ως εκ τούτου, απέρριπτε την ιδέα της μεταφοράς στρατευμάτων στην Ήπειρο προς ενίσχυση της εκεί στρατιάς⁵⁸.

Εντούτοις, από τις αρχές Νοεμβρίου του 1912 οι Αλβανοί είχαν ανακηρύξει την ανεξαρτησία τους και οραματίζονταν τη Μεγάλη Αλβανία, στην οποία θα περιλαμβανόταν και η Νότια Ήπειρος. Οι αλβανικές βλέψεις ενισχύονταν από τη στάση της Αυστρίας και της Ιταλίας. Σε αντίθεση, επίσης, με τις προβλέψεις του Κωνσταντίνου περί επικείμενης βουλγαρικής επίθεσης στη Θεσσαλονίκη, οι Βούλγαροι συγκέντρωναν στρατεύματα στη Θράκη για νέα επίθεση κατά της Τουρκίας. Γι' αυτό, από τις αρχές Νοεμβρίου ο Βενιζέλος είχε εντείλει τον Κωνσταντίνο με τη μεταφορά μονάδων στην Ήπειρο και την κατάληψη του Μοναστηρίου. Προκειμένου, μάλιστα, να διασκεδάσει την πιθανή δυσaréσκεια του διαδόχου σε περίπτωση όπου ο Σαπουντζάκης θα καταλάμβανε τα Ιωάννινα, ο πρωθυπουργός τον διόρισε στο αξίωμα του γενικού αρχηγού των στρατιών Μακεδονίας και Ηπείρου. Το μέτρο απέβλεπε επίσης στην εξομάλυνση των αρνητικών εντυπώσεων από την αποτυχία του Σαπουντζάκη να καταλάβει την πόλη με έφοδο στις 5 Δεκεμβρίου 1912⁵⁹.

Από τη στιγμή εκείνη ο Κωνσταντίνος μετέβαλε άποψη για τη σημασία του ηπειρωτικού μετώπου και για το μέγεθος του κινδύνου βουλγαρικής κατάληψης της Θεσσαλονίκης και πρότεινε τη μετακίνηση του συνόλου σχεδόν των στρατευμάτων Μακεδονίας στο ηπειρωτικό θέατρο επιχειρήσεων. Παρά την αντίθετη γνώμη του, η 1η Μεραρχία παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη για λόγους ασφάλειας, ενώ ο ίδιος με άλλες δύο μεραρχίες επρόκειτο να ενισχύσει τις μονάδες που δρούσαν στην Ήπειρο. Ο Σαπουντζάκης στο μεταξύ επιχείρησε νέα αποτυχημένη επίθεση (7/30 Ιανουαρίου 1913) κατά των Ιωαννίνων, με αποτέλεσμα να μετατεθεί⁶⁰. Η πόλη καταλήφθηκε τελικά στις 21 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου του 1913 κατόπιν συντονισμένης προπαρασκευής του Ελληνικού Στρατού· ο διοικητής της Εσσάτ πασάς παρέδωσε στον Έλληνα διάδοχο 30.000 αιχμαλώτους και 120 πυροβόλα. Μετά τα Ιωάννινα

⁵⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 133-134, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 196.

⁵⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 134-138, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 305-306.

⁶⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 138-139, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 306.

καταλήφθηκαν το Αργυρόκαστρο από τον Ελληνικό Στρατό και η Σκόδρα από τις δυνάμεις του Μαυροβουνίου (Παράρτημα: Χάρτης 1)⁶¹.

Τώρα ο Κωνσταντίνος ήταν σε θέση να διεκδικήσει για τον εαυτό του τις δάφνες από την απελευθέρωση τόσο της Μακεδονίας όσο και της Ηπείρου. Ως στρατιωτικός ήταν φανερό ότι τις δικαιούνταν. Εντούτοις, αυτοί οι στρατιωτικοί θρίαμβοι δεν θα επιτυγχάνονταν σε περίπτωση κατά την οποία θα είχαν υπερισχύσει οι δικές του στρατηγικές απόψεις, οι οποίες μάλιστα είχαν εκδηλωθεί σε σφοδρή αντίθεση με τη στρατηγική που χάραζε ο υπεύθυνος προϊστάμενός του, ο πρωθυπουργός και υπουργός Στρατιωτικών. Ακόμη σοβαρότερο ήταν το γεγονός ότι, όπως έδειξαν οι μεταγενέστερες εξελίξεις, αυτές οι διαφορές στρατηγικής αντίληψης εντάσσονταν σε ένα πλαίσιο ευρύτερης διάστασης απόψεων αναφορικά με τον γεωστρατηγικό προσανατολισμό της χώρας, ενώ υπέκρυπταν βαθιές ιδεολογικοπολιτικές αντιθέσεις με σαφή κοινωνική έδραση. Όταν εκδηλώθηκαν σε πολιτικό επίπεδο, αυτές οι αντιπαραθέσεις οδήγησαν στον Εθνικό Διχασμό.

3.3. Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος

Ο νέος πόλεμος, αυτήν τη φορά ενδοβαλκανικός, έμοιαζε αναπόφευκτος. Την κατάσταση περιέπλεξαν σημαντικά γεγονότα, συνδεδεμένα τόσο με την εσωτερική ελληνική πολιτική ζωή όσο και με τη διεθνή διπλωματία. Το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισε να υποχωρεί αποφασιστικά στην πολιτική ατζέντα των Μεγάλων Δυνάμεων, που τώρα αναζητούσαν ερείσματα στις ισχυροποιημένες βαλκανικές χώρες, οι οποίες είχαν βγει νικήτριες από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, και ενώ εντείνονταν οι διεθνείς διαμάχες με επίκεντρο τη διανομή των αποικιακών εδαφών. Τα ιδεολογήματα του παγγερμανισμού και του πανσλαβισμού επανέκαμπτan ραγδαία, με κύριους εκφραστές αντίστοιχα αφενός τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, και αφετέρου την τσαρική Ρωσία και τη Βουλγαρία. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, πρώην σύμμαχοι μεταβάλλονταν σχετικά σύντομα σε εχθρούς και αντίστροφα.⁶²

3.3.1. Η δολοφονία του Γεωργίου Α΄

⁶¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 139-140, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 136-137, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 310-314, 326-327, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 197-198.

⁶² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 153-156, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*

Το απόγευμα της 5ης/18ης Μαρτίου του 1913 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ (Παράρτημα: Εικόνα 3) δολοφονήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον Αλέξανδρο Σχινά, ο οποίος θεωρήθηκε παράφρονος. Ανεξάρτητα από τα κίνητρα που συνετέλεσαν στην διάπραξη της δολοφονίας και από τις υπόνοιες περί προβοκάτσιας με τις οποίες περιβλήθηκε το γεγονός,⁶³ το αποτέλεσμα ήταν η ανάρρηση στον ελληνικό θρόνο του Κωνσταντίνου. Πολύ σύντομα φάνηκε ότι δεν επρόκειτο για μια απλή διαδοχή προσώπων, αλλά για μια μεταβολή στον τρόπο άσκησης των βασιλικών καθηκόντων με πολλαπλές επιπτώσεις στον χειρισμό των στρατιωτικών και πολιτικών πραγμάτων.

Η παραμονή του Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη είχε πολιτικό χαρακτήρα: σηματοδοτούσε την επιμονή της Ελλάδας για την οριστική ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος και τη συνακόλουθη αποτροπή των αντίστοιχων βουλγαρικών βλέψεων.

Συνολικότερα θεωρούμενη, η βασιλεία του Γεωργίου χαρακτηριζόταν από μετριοπάθεια και ευελιξία, ικανή να του προσπορίζει τον χαρακτήρα του εγγυητή της εθνικής ενότητας, παρά τις έντονες αναταράξεις που σημειώθηκαν στην εσωτερική πολιτική ζωή και τις εθνικές αποτυχίες, όπως εκείνη του 1897 που σηματοδότησε ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος. Ο Γεώργιος απέφυγε την υπέρβαση των συνταγματικών δικαιοδοσιών του και συνεργάστηκε ειλικρινά με τον Βενιζέλο, παρά τις εκάστοτε διαφορετικές δικές του απόψεις, για την ευόδωση των αγώνων του 1912-1913⁶⁴.

Ο διάδοχος Κωνσταντίνος, μετά την ανάρρησή του στον θρόνο ως Κωνσταντίνος Α΄, πολιτεύθηκε διαφορετικά. Ενώ το βασιλικό περιβάλλον και η παραδοσιακή πολιτική ολιγαρχία είχαν τεθεί σε μεγάλο βαθμό στο περιθώριο του πολιτικού και κοινωνικού βίου μετά το κίνημα στο Γουδή και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο, που εξέφραζε συνολικά τα αιτήματα της ταχύτατα ανερχόμενης αστικής τάξης για εκσυγχρονισμό και εθνική ολοκλήρωση, ο Κωνσταντίνος, ως διάδοχος ακόμη, επέλεξε να ταχθεί στο πλευρό του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου, εκφράζοντας αναχρονιστικές πολιτικές και ιδεώδη και ερχόμενος τελικά σε οριστική ρήξη με τον εκλεγμένο πρωθυπουργό. Σε αυτό συντέλεσαν και οι διαφορετικές γεωστρατηγικές εκτιμήσεις και προτιμήσεις του, η ανάλογη επιρροή από την πλευρά της συζύγου του, της βασίλισσας Σοφίας, ίσως και κάποια

⁶³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 141, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 140-145, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 200-202, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 199-201, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 31.

⁶⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 141-143, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 335, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 155-156.

χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, όπως η υπέρμετρη φιλαρχία, ο αυταρχισμός και η υπερβολική φιλοδοξία⁶⁵.

Γεγονός παραμένει ότι, διαρκούντων των διαπραγματεύσεων του Λονδίνου και ενώ διαφαινόταν άμεσος ο κίνδυνος ελληνοβουλγαρικής σύρραξης, οι εντάσεις αυτές έμεναν ανεκδήλωτες.

3.3.2. Η διπλωματική προετοιμασία και οι επιχειρήσεις στο μέτωπο

Μεταξύ της Βουλγαρίας και της Σερβίας είχε συναφθεί συνθήκη διανομής που προέβλεπε την απόδοση του Μοναστηρίου και της Κεντρικής Μακεδονίας στη δεύτερη, ενώ δεν υπήρχε ανάλογη ελληνοβουλγαρική συμφωνία. Την άνοιξη του 1913, όταν τα βουλγαρικά στρατεύματα εκπόρθησαν την Αδριανούπολη, η Βουλγαρία άρχισε να συγκεντρώνει σημαντικές δυνάμεις στην περιφέρεια της Ανατολικής και της Κεντρικής Μακεδονίας (Παράρτημα: Χάρτης 2), ενώ στη Θεσσαλονίκη παρέμεναν 2.000 Βούλγαροι στρατιώτες, που επιδόθηκαν σε ανθελληνικά έκτροπα⁶⁶.

Τόσο η αντιπολίτευση όσο και ο Βενιζέλος κατέστησαν σύντομα σαφή στις Μεγάλες Δυνάμεις την απόφαση της Ελλάδας να υπερασπισθεί πάση θυσία την ακεραιότητα της Μακεδονίας. Εντούτοις, Ο πρωθυπουργός έπρεπε να λάβει υπ' όψιν του την αυστριακή υποστήριξη στις βουλγαρικές αξιώσεις, καθώς και την ισχύ του βουλγαρικού στρατού, που υπερτερούσε του ελληνικού σε αναλογία σχεδόν τρία προς ένα⁶⁷. Οι σκέψεις αυτές οδήγησαν την ελληνική κυβέρνηση στην επιδίωξη σύμπληξης συμμαχίας με τη Σερβία. Ήδη από τις αρχές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου η Σερβία είχε προσεγγίσει με δική της πρωτοβουλία για τον ίδιο λόγο την Ελλάδα, φοβούμενη αυστριακή επίθεση⁶⁸. Το αρχικό σχέδιο στρατιωτικής σύμβασης μεταξύ των δύο χωρών (1/14 Μαΐου 1913) απορρίφθηκε από τη Σερβία, με το αιτιολογικό ότι δεν της παρείχε σαφείς εγγυήσεις εκ μέρους της Ελλάδας σε περίπτωση αυστριακής επίθεσης⁶⁹.

⁶⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 145-148, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού, ό. π.*, σ. 67, Θ. Βερέμης, *Δόξα και αδιέξοδα: Ηγέτες της νεοελληνικής ιστορίας, ό. π.*, σ. 91-92, 102-103, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 156.

⁶⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 153.

⁶⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 155, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 145-146.

⁶⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 155-157, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 315-316.

⁶⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 158-159.

Τους ελληνικούς δισταγμούς ανέτρεψε η απροειδοποίητη επίθεση 20.000 βουλγαρικού στρατού κατά των ελληνικών δυνάμεων στο Παγγαίο και στη Νιγρίτα Σερρών την 8η/21η Μαΐου⁷⁰. Ο Βενιζέλος, εκτιμώντας ότι πιθανή αυστροβουλγαρική σύρραξη θα οδηγούσε σε γενικευμένο πανευρωπαϊκό πόλεμο λόγω της ρωσικής υποστήριξης στη Σερβία και της συνακόλουθης ανάμειξης της Γαλλίας και της Αγγλίας στο πλευρό της Ρωσίας, έκαμψε τελικά τις αρχικές αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου, ο οποίος εκδήλωσε ανησυχία για το ενδεχόμενο αυστριακής επίθεσης και εναντίον της Ελλάδας. Πάντως, ο βασιλιάς δήλωσε ανοικτά στον πρωθυπουργό την πρόθεσή του να αθετήσει την υπογραφή του στην ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εφόσον το επέβαλλαν οι ανάγκες. Ενώ το γεγονός θα μπορούσε να οδηγήσει σε κυβερνητική κρίση, ο Βενιζέλος επέλεξε να μην δημοσιοποιήσει την ασυνέπεια του άνακτα, εκτιμώντας ότι σε μια τέτοια περίπτωση θα κινδύνευε οριστικά η Θεσσαλονίκη⁷¹.

Εντούτοις, η υπογραφή της συνθήκης παρέλκυε λόγω της εμμονής των δύο επίδοξων συμμάχων σε επιμέρους όρους που αφορούσαν τη διανομή συγκεκριμένων εδαφών και της επιμονής της Σερβίας στη σαφέστερη δυνατή ελληνική δέσμευση έναντι του αυστριακού κινδύνου. Όταν όμως υπογράφηκε στο Λονδίνο η συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία που τερμάτιζε επίσημα τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (17/30 Μαΐου 1913), ο Βενιζέλος έσπευσε διά προσωπικών ενεργειών του να συνομολογήσει με τον Σέρβο ομόλογό του Πάσιτς συνθήκη συμμαχίας στις 19 Μαΐου/1 Ιουνίου 1913, στην οποία συμπεριλήφθηκε ο όρος αμοιβαίας συνδρομής σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη δύναμη⁷².

Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου η Βουλγαρία προέβη σε αθρόα συγκέντρωση στρατευμάτων στα μακεδονικά σύνορα. Ωστόσο, ο Βενιζέλος επιδίωξε με κάθε τρόπο τον ειρηνικό συμβιβασμό με τη Βουλγαρία, προκειμένου να εμφανίσει την Ελλάδα ως συνεπή φιλειρηνική δύναμη έναντι της γειτονικής χώρας. Ενώ η Βιέννη ενθάρρυνε τη βουλγαρική αδιαλλαξία δίνοντας επίσημη υπόσχεση για υποστήριξη προς τη Βουλγαρία σε περίπτωση πολέμου, τα βουλγαρικά στρατεύματα

⁷⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 159, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 146, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 154-155, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 285.

⁷¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 159-161.

⁷² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 162-163, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 316, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 330-333, 337-339, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 203-204, 208-209, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 37-40.

διενέργησαν απροειδοποίητη επίθεση κατά των ελληνικών και των σερβικών στις 16/29 Ιουνίου 1913. Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος είχε αρχίσει⁷³.

Τρεις ημέρες αργότερα τα ελληνικά στρατεύματα αντεπιτέθηκαν, κατόπιν της εκκαθάρισης της Θεσσαλονίκης από τον βουλγαρικό στρατό που στάθμευε εκεί. Σημαντική στάθηκε η μάχη Κιλκίς-Λαχανά (21 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1913), η οποία έληξε με σαρωτική νίκη των ελληνικών όπλων επί των δυνάμεων του Ιβάνοφ. Επί έναν μήνα, υπό την αρχιστρατηγία του Κωνσταντίνου, ο Ελληνικός Στρατός νικούσε σε όλα τα μέτωπα –Δοϊράνη, Κρέσνα, Νιγρίτα, Σέρρες, Πέτσοβο– απελευθερώνοντας οριστικά την Ανατολική Μακεδονία (Παράρτημα: Χάρτης 2) με αιματηρές θυσίες⁷⁴.

Παράλληλα, η Ρουμανία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας και τα ρουμανικά στρατεύματα έφθασαν μόλις 40 χιλιόμετρα έξω από τη Σόφια, ενώ η Τουρκία ανακατέλαβε την Αδριανούπολη (Παράρτημα: Χάρτης 2). Η υπέρμετρη φιλοδοξία του Βουλγάρου βασιλιά Φερδινάνδου και η υποτίμηση των δυνατοτήτων των αντιπάλων οδήγησαν τη χώρα του σε ταπεινωτική ήττα⁷⁵.

Ωστόσο, ένα μεμονωμένο επεισόδιο του πολέμου έδωσε λαβή για ένα κύμα αντισερβικών διαθέσεων εκ μέρους του Κωνσταντίνου και των φιλοβασιλικών αξιωματικών. Στις 15/28 Ιουλίου, και ενώ οι ελληνικές δυνάμεις επιχειρούσαν πέρα από τα στενά της Κρέσνας, οι Βούλγαροι επιχείρησαν κυκλωτική κίνηση κοντά στο Πέτσοβο εναντίον της 3ης Μεραρχίας του Δαμιανού, έχοντας αποσπάσει μονάδες από το σερβικό μέτωπο. Κατόπιν σφοδρής μάχης συνάφθηκε ανακωχή, αλλά ο Κωνσταντίνος και ορισμένοι επιτελείς του, όπως ο Δούσμανης, θεώρησαν υπαίτιους για την ελληνική δυσπραγία τους Σέρβους, που δεν καταδίωξαν τα βουλγαρικά σώματα⁷⁶. Πέρα από το ότι οι ελληνικές δυνάμεις δεν έπρεπε να αναλάβουν επιχειρήσεις σε τόσο προχωρημένο έδαφος, επιτελείς του Ελληνικού Στρατού, όπως ο Μαζαράκης, επιρρίπτουν την ευθύνη σε αβελτηρία του αρχιστρατήγου και όχι στους Σέρβους, οι οποίοι είχαν άλλωστε να αντιμετωπίσουν υπέρτερες βουλγαρικές δυνάμεις⁷⁷.

⁷³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 163-164, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 316, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 339, 341, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 40-41.

⁷⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 165-167, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 146, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 342-349, 351-352, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 41-42.

⁷⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 166, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 316, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 147, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 155, Σ.Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 219-222, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 42.

⁷⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 166-167.

⁷⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 167-169, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 146-147.

Ανεξάρτητα από την καθαρά στρατιωτική σημασία του συγκεκριμένου επεισοδίου, αυτό αξιοποιήθηκε αργότερα από τη βασιλική παράταξη ως αφορμή για την ουσιαστική άρση της ελληνοσερβικής συμμαχίας, εντασσόμενη σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αντιδυτικής πολιτικής κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον οποίο οι Σέρβοι συμμαχησαν με τις Δυνάμεις της Αντάντ⁷⁸. Επίσης, ο Κωνσταντίνος θέλησε να εκμεταλλευθεί την αίγλη του από τις ελληνικές νίκες προκειμένου να αναπτύξει αυτόβουλη στρατηγική πλήρους εξουθένωσης της Βουλγαρίας, παρά την προηγούμενη δική του στάση έναντι των Βουλγάρων κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο και ενάντια στις αξιώσεις της Ρωσίας και της Αυστροουγγαρίας, οι οποίες δεν επιθυμούσαν την υπερβολική αποδυνάμωση της Βουλγαρίας. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, δεν δίστασε να στραφεί ακόμη και εναντίον των Μεγάλων Δυνάμεων, που επιδίωκαν την ειρήνευση, παραγνωρίζοντας ταυτόχρονα τις επιθυμίες και τις υποδείξεις της υπεύθυνης κυβέρνησης⁷⁹.

Ο Βενιζέλος ευνοούσε την παρέκκλιση των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, ώστε να εξασφαλισθούν στο πεδίο της μάχης τα μέγιστα δυνατά εδαφικά οφέλη για την Ελλάδα, αντιμετωπίζοντας παράλληλα τις επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων για ελάττωση των ελληνικών διεκδικήσεων. Η Βουλγαρία βρισκόταν σε απελπιστική κατάσταση: η κυβέρνηση Ντάνεφ ανατράπηκε, ενώ οι προσπάθειές προσέγγισης προς τη Γαλλία και τη Σερβία απέτυχαν· τελικά, τελεσφόρησαν οι επαφές του Φερδινάνδου με τον βασιλιά Κάρολο της Ρουμανίας, ο οποίος ανέλαβε ειρηνευτικές πρωτοβουλίες προς την ελληνική κυβέρνηση τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1913⁸⁰.

Ο Βενιζέλος αποδέχθηκε τις ρουμανικές πρωτοβουλίες, για να αποφύγει τον κίνδυνο διπλωματικής απομόνωσης της Ελλάδας. Ο Κωνσταντίνος όμως ήθελε να συνεχίσει τις εχθροπραξίες, επικαλούμενος την ασφάλεια του στρατού του και το ενδεχόμενο μακροπρόθεσμης εξάλειψης του βουλγαρικού κινδύνου, αν και συμφωνούσε με τη συμμετοχή της χώρας σε ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις με τη διαιτησία της Ρουμανίας, η οποία εντούτοις επιθυμούσε ανακωχή. Όταν ο Βενιζέλος έφθασε στο Βουκουρέστι, βρέθηκε αντιμέτωπος με τη δυσφορία των άλλων βαλκανικών κρατών λόγω της ελληνικής απροθυμίας για σύναψη ανακωχής. Ωστόσο, στις 16/29 Ιουλίου 1913 έλαβε επείγον τηλεγράφημα από τον Κωνσταντίνο. Ο βασιλιάς, έχοντας πληροφορηθεί την ελληνική αποτυχία στο Πέτσοβο, παρότρυνε τον

⁷⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 167, 171.

⁷⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 172-173.

⁸⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 174-176, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 317, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.13 (1977), σ. 353-354.

πρωθυπουργό για επείγουσα σύναψη ανακωχής, παρά τη μέχρι τότε άρνηση της ελληνικής αποστολής εξαιτίας ακριβώς της βασιλικής επιμονής. Ο Βενιζέλος επέτυχε να συνάψει ευνοϊκή για την Ελλάδα ανακωχή, αποσιωπώντας το ατυχές επεισόδιο του Πετσόβου, με αποτέλεσμα να εκκινήσουν οι συνομιλίες της ειρήνευσης⁸¹.

3.3.3. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου

Μετά την επιτυχία για τη Σερβία και της Ρουμανία επιβολή των όρων τους, η βουλγαρική αντιπροσωπεία στο Βουκουρέστι επιδίωξε να διατηρήσει τη μεγαλύτερη δυνατή έκταση στη Μακεδονία, που θα της παρείχε έξοδο στο Αιγαίο, δηλαδή την περιοχή της Καβάλας. Οι βουλγαρικές αξιώσεις βρήκαν υποστήριξη από τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Ρουμανία, που δεν επιθυμούσαν περαιτέρω μείωση της βουλγαρικής επικράτειας. Παραταύτα, η Γαλλία από την πλευρά της υποστήριξε την παραχώρηση της Καβάλας στην Ελλάδα, ενώ η Ρωσία και η Αυστρία υποστήριξαν τη Βουλγαρία, και η Αγγλία και η Ιταλία τήρησαν εφεκτική στάση⁸².

Τότε ο Κωνσταντίνος ζήτησε και έλαβε την υποστήριξη του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β΄, ο οποίος μεσολάβησε υπέρ της Ελλάδας στον Ρουμάνο Βασιλιά Κάρολο. Παράλληλα, οι πρωθυπουργοί της Σερβίας Πάσιτς και της Ρουμανίας Ιονέσκο πίεζαν τον Βενιζέλο να εγκαταλείψει τις αρχικές ελληνικές αξιώσεις περί συνοριακής γραμμής Μάκρης. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εκτιμούσε ότι αυτή η προοπτική θα εμφάνιζε την Ελλάδα υποχωρητική και τη Βουλγαρία αδιάλλακτη παρά την ήττα της, ενώ θα εξασφάλιζε ταυτόχρονα την κατοχή της Καβάλας. Λαμβάνοντας τη σύμφωνη γνώμη του Κωνσταντίνου, πραγματοποίησε σχετική πρόταση, η οποία, ενώ συνάντησε την αδιαλλαξία της Βουλγαρίας, κέρδισε την υποστήριξη της Γαλλίας, της Ρουμανίας και της Σερβίας. Εξαιτίας της συνεχιζόμενης βουλγαρικής άρνησης, ο Κωνσταντίνος ειδοποίησε τον Βενιζέλο ότι θα αναγκάζοταν να προβεί σε μεγαλύτερες υποχωρήσεις, για τις οποίες τον καθιστούσε υπαίτιο. Ο πρωθυπουργός υποχρεώθηκε να επισημάνει στον άνακτα τις ασυνέπειες της δικής του πολιτικής και έθεσε την παραίτησή του στη διάθεση του

⁸¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 176-177.

⁸² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 178-181, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, (1977), σ. 352-353, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 43.

Κωνσταντίνου. Ο βασιλιάς αντιλήφθηκε το σφάλμα του και ζήτησε από τον Βενιζέλο να εξακολουθήσει τις διαπραγματεύσεις⁸³.

Μπροστά στην κοινή στάση των άλλων βαλκανικών κρατών και στην επίτευξη των Μεγάλων Δυνάμεων, κάμφθηκαν οι βουλγαρικές αξιώσεις. Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913 υπογράφηκε η συνθήκη του Βουκουρεστίου, με την οποία κατακυρώθηκε στην Ελλάδα η συνοριακή γραμμή Νέστου (Παράρτημα: Χάρτης 3), συμπεριλαμβανόμενης της Καβάλας⁸⁴.

Οι συνέπειες της συνθήκης για τη χώρα ήταν σε εντυπωσιακό βαθμό θετικές. Η Ελλάδα έβγαине από τους Βαλκανικούς Πολέμους εδαφικά διπλάσια (120.000 έναντι 64.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων· Παράρτημα: Χάρτης 3) και πληθυσμιακά ενισχυμένη (5.000.000 έναντι 2.800.000 κατοίκων). Η στρατιωτική δύναμή της πενταπλασιάστηκε, καθώς από τις 3 μεραρχίες του 1910 έφθασε στις 15 μεραρχίες το 1913. Ομοίως, αυξήθηκε ο αριθμός των αστικών κέντρων: Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Σέρρες, Ιωάννινα, Χίος, Μυτιλήνη, Ηράκλειο, Χανιά ήταν μερικές μόνο από τις νέες ακμαίες οικονομικά και πνευματικά πόλεις που προστέθηκαν στον αστικό χάρτη. Οι οικονομικές δραστηριότητες γνώρισαν αλματώδη ανάπτυξη σε όλους τους τομείς, καθώς η γεωργία ενισχύθηκε με νέα εδάφη και καλλιέργειες, αυξήθηκε η βιομηχανική παραγωγή, ενώ οι εμπορικές δραστηριότητες και η ναυτιλία γνώρισαν πρωτοφανή άνθηση σε όλες τις ακτές του Αιγαίου, που μεταβλήθηκε σε ελληνική λίμνη. Ο δημόσιος προϋπολογισμός αυξήθηκε κατά 100 εκατομμύρια χρυσές δραχμές, ενώ ισχυροποιήθηκε αλματωδώς η αστική τάξη, το δυναμικότερο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας και σπονδυλική στήλη του μεταρρυθμιστικού προγράμματος των Φιλελευθέρων. Από διεθνή άποψη, η χώρα απέκτησε ισχυρότερα διπλωματικά ερείσματα εντός των Μεγάλων Δυνάμεων, ενώ ήλθε σε στενότερη επαφή με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό⁸⁵.

Εντούτοις, οι διεθνείς περιπλοκές προοιωνίζονταν γενικευμένη ευρωπαϊκή σύρραξη. Ταυτόχρονα, οι διενέξεις στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής ζωής βρήκαν πρόσφορο έδαφος ώστε να εκδηλωθούν ανοικτά στην περίοδο της ειρήνης. Στα προεόρτια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η Ελλάδα έμελλε να βρεθεί διαιρεμένη.

⁸³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 181-182.

⁸⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 182, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 317, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 354, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 43-44.

⁸⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 183-184, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, *ό. π.*, σ. 69, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 147-148, 152-153, Γ. Β. Δερτιλής, *ό. π.*, σ. 870-876, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), σ. 354, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 203, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 117-118, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 44, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 292-293.

Δ' Κεφάλαιο

Ο Ελληνικός Στρατός στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο

Συνεπής με τις πολιτικές εκτιμήσεις του, ο Βενιζέλος είχε συμπεριλάβει αρχικά τους φιλοβασιλικούς αξιωματικούς στη στελέχωση του Στρατού, με κύριο στόχο την εδραίωση της εθνικής ενότητας. Εντούτοις, η πορεία των σχέσεων του με τον Θρόνο έβαινε διαρκώς οξυνόμενη, με τελικό αποτέλεσμα οι δύο πολιτειακοί παράγοντες να οδηγηθούν σε οριστική ρήξη. Οι πολιτικές αναταράξεις που είχαν αργότερα (1917) ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό δύο κυβερνήσεων, μίας φιλοβασιλικής και γερμανόφιλης στην Αθήνα και μίας φιλοβενιζελικής και δυτικόφιλης στη Θεσσαλονίκη, έδειξαν ότι το χάσμα ήταν πλέον αγεφύρωτο. Το χάσμα αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση και στη διοίκηση του στρατεύματος κατά την έναρξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Από την άλλη πλευρά, ο Εθνικός Διχασμός έμελλε να επηρεάσει βαθιά και αρνητικά όλες τις πτυχές του εθνικού βίου, με δυσμενείς επιπτώσεις στην πολιτική και ευρύτερη κοινωνική ζωή που διήρκεσαν επί δεκαετίες.

Οι επόμενες ενότητες εξετάζουν αυτά ακριβώς τα ζητήματα, σε συνάρτηση κυρίως με την οργάνωση και τη διοίκηση του Στρατού και με επίκεντρο τον Εθνικό Διχασμό του 2015, ακολουθούμενες από την εξέταση των στρατιωτικών και πολιτικών συνεπειών της αμυντικής πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1910-1915 και από μια συνολική αποτίμησή της.

4.1. Η στρατιωτική προετοιμασία και οι πολιτικές έριδες

Μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του Βουκουρεστίου το Γενικό Στρατηγείο, επιστρέφοντας στην Αθήνα, επιχείρησε να ασχοληθεί με την αναδιοργάνωση του Στρατού. Στο μεταξύ, οι νέες διαφορές που προέκυψαν με την Τουρκία υποχρέωσαν την ελληνική κυβέρνηση να συγκροτήσει εκ νέου τις εμπόλεμες μονάδες που μόλις είχαν αποστρατευθεί. Η συγκεκριμένη κινητοποίηση του Ελληνικού Στρατού ενίσχυσε τη διαπραγματευτική ικανότητα της χώρας, οδηγώντας στην υπογραφή της ελληνοτουρκικής συνθήκης ειρήνης της 1ης Νοεμβρίου 1913 στην Αθήνα. Μετά τρεις ημέρες άρχισε η αποστράτευση.

Ακολούθησε μια σύντομη περίοδος ειρήνης, η οποία διήρκεσε ολόκληρο το 1914, και κατά την οποία η χώρα ανέλαβε ένα τεράστιο ανορθωτικό έργο: μία περίοδος η οποία στη συλλογική συνείδηση καταγράφηκε ως μια ειδυλλιακή σχεδόν εποχή ανάπτυξης, με επικεφαλής τον βασιλιά ως ένδοξο νικητή των πολέμων και τον πρωθυπουργό ως εμπνευσμένο πολιτικό ταγό, σε αगाστή μεταξύ τους συνεργασία. Η ιστορική έρευνα έδειξε, εντούτοις, ότι αυτή η εικόνα ήταν πλασματική, όπως διαφάνηκε και από τις ακόλουθες εξελίξεις⁸⁶.

Ο διπλασιασμός σχεδόν του πληθυσμού και των συνόρων της χώρας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη αύξησης των στρατιωτικών δυνάμεων. Καταργήθηκε το Γενικό Στρατηγείο, και η Επιτελική Υπηρεσία υπήχθη εκ νέου στο Υπουργείο Στρατιωτικών. Συγκροτήθηκαν 6 Στρατηγεία Σωμάτων Στρατού, στα οποία εντάχθηκαν όλες οι μεραρχίες. Στα τέλη του 1913 ρυθμίστηκε προσωρινά η οργάνωση του στρατού, η οποία περιλάμβανε τα εξής Όπλα: Πεζικό, Ιππικό, Πυροβολικό, Μηχανικό, Μεταγωγικό και Υγειονομικό. Αυξήθηκε σημαντικά η δύναμη του Στρατού, ενώ λήφθηκε μέριμνα για τη βελτίωση της εκπαίδευσης και της μαχητικής ικανότητάς του. Τον Ιανουάριο του 1914 αναδιοργανώθηκε η Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, στην οποία ανήκαν το Διοικητικό Γραφείο και οι εξής Διευθύνσεις: Πολεμικών Επιχειρήσεων και Οχυρώσεων, Οργανισμού, Επιστράτευσης και Μεταφορών, Εκπαίδευσης, Κανονισμών και Ιστορίας, Πληροφοριών και Πολιτικών Υποθέσεων. Το 1914 συστάθηκαν επίσης η Ανακτορική Φρουρά (από 2 ουλαμούς Ευζώνων), οι Φρουρές Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων (η οποία καταργήθηκε λίγο αργότερα) και Καβάλας, καθώς και οκτώ Εφορίες Υλικού Πολέμου. Επίσης, συστάθηκαν τα εξής Σώματα: Στρατιωτική Επιμελητεία, Μεταγωγικό, Έλεγχος Οικονομικής Υπηρεσίας, Διαχειριστές, Χαρτογράφοι, Στρατιωτικοί Φαρμακοποιοί, Αρχαιοφύλακες, Γραφείς-Καλλιγράφοι-Σχεδιαστές, Μόνιμοι Υπαξιωματικοί και Ανθυπασπιστές. Τέλος, λόγω των ελλείψεων σε στελέχη οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και της αύξησης του Στρατού, μονιμοποιήθηκαν 425 έφεδροι αξιωματικοί για το Πεζικό, το Πυροβολικό, το Ιππικό, το Μηχανικό και το Υγειονομικό. Από το 1913 η επικράτεια είχε διαιρεθεί σε 5 στρατιωτικές περιοχές, που αντιστοιχούσαν σε ισάριθμα Σώματα

⁸⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 195, Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά την περίοδο 1913-1923*, Αθήνα χ.χ., <http://army.gr/sites/default/files/main5d.pdf> (πρόσβαση: 17.09.2019), Κ. Μπούσαλης, *ό. π.*

Στρατού. Αυτές διαιρέθηκαν σε 14 στρατιωτικές περιφέρειες, στις οποίες υπήχθησαν ισάριθμες μεραρχίες και στρατολογικά γραφεία⁸⁷.

Η στρατιωτική εκπαίδευση σε ολόκληρη την περίοδο 1913-1923, εξαιτίας του πολέμου και των συνεχών επιστρατεύσεων, ήταν περιορισμένη. Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων αναγκάστηκε σε πολλές περιόδους να διακόψει τη λειτουργία της, ενώ τα περισσότερα στρατιωτικά σχολεία που συστάθηκαν το 1914 και το 1915 ανέστειλαν τη λειτουργία τους μετά την κήρυξη της επιστράτευσης του Σεπτεμβρίου του 1915. Η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή, που είχε ανακληθεί το 1911, συνέχισε τις εργασίες της μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913, αλλά αναχώρησε από την Ελλάδα τον Αύγουστο του 1914, όταν κηρύχθηκε επιστράτευση στη Γαλλία λόγω του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου⁸⁸.

Στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η κυβέρνηση Βενιζέλου αποδύθηκε επίσης σε συστηματική προσπάθεια για την απόκτηση και αξιοποίηση οπλικών συστημάτων σύγχρονων και πρωτοποριακών για την εποχή. Ο οπλισμός του Στρατού μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913 αποτελέστηκε από 166.000 τυφέκια Μάνλιγκερ-Σενάουερ, 44.000 βουλγαρικά Μάουζερ και Μάνλιγκερ (λάφυρα πολέμου), 77.000 Γκρας παλαιού τύπου και 274 πολυβόλα Σβαρτσελόζε και Μαξίμ. Επίσης, υπήρχαν 168 πεδινά και 98 ορειβατικά πυροβόλα Σνάιντερ-Δαγκλή των 75 χιλιοστών. Το Βασιλικό Ναυτικό προμηθεύθηκε γαλλικά συμβατικά πλοία επιφανείας, αλλά και δύο υποβρύχια, τα «Δελφίν» και «Ξιφίας», καθώς και δύο υδροπλάνα τύπου “Astra” για τη συγκρότηση των πρώτων μονάδων Ναυτικής Αεροπορίας. Το υδροπλάνο «Ναυτίλος» συμμετείχε με το υποβρύχιο «Δελφίν» σε αεροναυτικές επιχειρήσεις για πρώτη φορά παγκοσμίως. Τέλος, εκπαιδεύθηκαν στη Γαλλία έξι Έλληνες αξιωματικοί ως πιλότοι, που συναποτέλεσαν με έναν Γάλλο μηχανικό τον πρώτο Λόχο Αεροπορίας, ο οποίος διέθετε τέσσερα αεροπλάνα τύπου “Farman”. Έτσι, το 1915 συγκροτήθηκε η Ναυτική Αεροπορία, η οποία εξοπλίστηκε με άλλα τέσσερα υδροπλάνα ίδιου τύπου⁸⁹. Η πολεμική ενίσχυση από τη Γαλλία αποτελούσε συνέχιση της μετάκλησης της Γαλλικής Στρατιωτικής Αποστολής Eydoux και ένδειξη του προσανατολισμού της Ελλάδας προς τις Δυνάμεις της Τριπλής Συνεννόησης.

⁸⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π.

⁸⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π.

⁸⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π., Π. Σπυρόπουλος, ό. π.

Η περίοδος της ομαλότητας τερματίστηκε σύντομα εξαιτίας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της εννεάμηνης γενικής επιστράτευσης της 10ης Σεπτεμβρίου 1915, η οποία έληξε κατόπιν ισχυρών πιέσεων των Δυνάμεων της Αντάντ, που υπαγορεύθηκαν από συγκεκριμένες πολιτικές εκτιμήσεις. Παράλληλα, οι Σύμμαχοι (Γάλλοι και Άγγλοι) αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη, δημιουργώντας το Μακεδονικό Μέτωπο. Ήταν η στιγμή της ακραίας όξυνσης των αντιθέσεων Κωνσταντίνου-Βενιζέλου αναφορικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, την οποία υποστήριζε ο δεύτερος έναντι της άποψης του πρώτου περί τήρησης ουδετερότητας, που πάντως θα ευνοούσε τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες (Παράρτημα: Χάρτης 4). Αποτέλεσμα αυτής της διένεξης ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου (22 Σεπτεμβρίου 1915), η οποία και σηματοδότησε την επίσημη έναρξη του Εθνικού Διχασμού⁹⁰.

Όπως έχει προεπισημανθεί, η διαφορά γεωστρατηγικής προσέγγισης μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού απηχούσε ευρύτερους ιδεολογικοπολιτικούς προσανατολισμούς, εκδηλώθηκε δε με ιδιαίτερη έμφαση αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

4.2. Οι πολιτικές και στρατιωτικές συνιστώσες του Εθνικού Διχασμού (1915) και οι επιπτώσεις του στο στράτευμα

Με μια σειρά ενεργειών ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και οι επιτελείς της άμεσης εμπιστοσύνης του εγκαινίασαν αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου μια μορφή παράλληλης διπλωματίας προς εκείνην της επίσημης κυβέρνησης, αντιμετωπίζοντας πλέον τον Βενιζέλο ως πολιτικό αντίπαλο. Την ίδια στιγμή ο Βενιζέλος εξακολουθούσε να βλέπει στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου τον άνθρωπο που θα ενσάρκωνε το ιδεώδες της εθνικής ενότητας, παρά τα σοβαρά γεγονότα που είχαν προκύψει κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Ένα γεγονός χωρίς άμεση πρακτική σημασία αλλά με ισχυρό πολιτικό συμβολισμό ήλθε να ταραξεί τις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες σε σχέση με την Ελλάδα αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Στις 24 Αυγούστου του 1913 ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Γουλιέλμος απένειμε τιμητικά τη γερμανική στραταρχική ράβδο στον Κωνσταντίνο σε ειδική τελετή στην πόλη Άνχαλτ. Στην

⁹⁰ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, ό. π., σ. 71-72, Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π.

αντιφώνησή του προς τον Γουλιέλμο ο Έλληνας βασιλιάς ευχαριστούσε τη Γερμανία για τις στρατιωτικές γνώσεις που είχαν αποκτήσει ο ίδιος και οι αξιωματικοί του στη Γερμανική Πολεμική Ακαδημία, δίχως να κάνει μνεία των υπηρεσιών των Δυτικών Δυνάμεων αναφορικά με τα κέρδη της Ελλάδας από τον πόλεμο. Η Γαλλία δυσσαρεστήθηκε σοβαρά, γιατί αυτή είχε εκπαιδεύσει τον μεγάλο όγκο των Ελλήνων αξιωματικών και είχε ενισχύσει οικονομικά τον αγώνα τους. Απειλήθηκε κυβερνητική κρίση στην Αθήνα. Η κυβέρνηση απαίτησε από τον Κωνσταντίνο να μεταβεί στο Παρίσι και να προβεί σε διορθωτικές δηλώσεις. Στο Παρίσι ο βασιλιάς προέβη σε ένα χλιαρό εγκώμιο της γαλλικής συμβολής και έδειξε αποφασισμένος να απομακρύνει τη χώρα από τη γαλλική επιρροή⁹¹.

Ένας ακόμη παράγοντας περιπλοκών υπήρξε το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα. Με επίτευξη κυρίως της Ιταλίας η συνδιάσκεψη του Λονδίνου είχε εγκρίνει την ίδρυση αλβανικού κράτους, στο οποίο παραχωρήθηκαν όλες οι σημαντικές βορειοηπειρωτικές πόλεις με την απόφαση της Φλωρεντίας (17 Δεκεμβρίου 1913), ενώ ο ελληνικός στρατός υποχρεώθηκε να αποσυρθεί από την περιοχή. Οι Έλληνες της Βόρειας Ηπείρου εξεγέρθηκαν, αλλά η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν τους παρέσχε υποστήριξη, προκειμένου να μην κατηγορηθεί ότι παραβαίνει την υπογραφή της στις διεθνείς συνθήκες και ότι επιδιώκει τη διασάλευση των σχέσεων μεταξύ των Δυνάμεων. Η αντιπολίτευση, με πρωταγωνιστή τον Γεώργιο Θεοτόκη, βρήκε αφορμή για να κατηγορήσει την κυβέρνηση για ενδοτισμό, μολονότι η ίδια δεν είχε κατορθώσει στο πρόσφατο παρελθόν να κάμψει την ιταλική αδιαλλαξία στο Βορειοηπειρωτικό⁹².

Μεγαλύτερες εντάσεις προξένησε το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου. Οι Δυνάμεις τα είχαν επιδικάσει στην Ελλάδα, αλλά η Τουρκία απέρριπτε την απόφασή τους και προέκυψε το ζήτημα ποιος θα την εκτελέσει. Ο Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος έκαναν σχετικά διαβήματα προς τις Δυνάμεις, ενώ η Τουρκία διαδήλωνε επίσημα την απόφασή της να προχωρήσει σε πόλεμο για τα νησιά. Η Γερμανία, λίγους μόλις μήνες πριν από το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου, υπολόγιζε στη συμμαχία τόσο της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας και προσφέρθηκε να μεσολαβήσει. Όμως το ζήτημα των νησιών περιπλεκόταν από τις ωμότητες κατά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης, οι οποίες εξακολουθούσαν από την αρχή

⁹¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 185-187, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 232-234, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 218-219, 221.

⁹² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 187-188, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 328-330.

των Βαλκανικών πολέμων. Μετά την εδραίωση της εξουσίας των Νεοτούρκων, και υπό τη διοίκηση του Γερμανού στρατάρχη Λίμαν φον Σάντερς, οι διωγμοί αυτοί πήραν τη μορφή συστηματικών εκκαθαρίσεων, πραγματικής γενοκτονίας. Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας ήταν πολυπληθέστατος (2.500.000 χριστιανοί ελληνόφωνοι) και ακμαίος οικονομικά και πολιτισμικά⁹³. Η Τουρκία πρότεινε στην Ελλάδα ειρηνική ανταλλαγή πληθυσμών, των Τούρκων της Θράκης και της Μακεδονίας με τους Έλληνες της Τουρκίας, με παράλληλη αμοιβαία αποζημίωση περιουσιών⁹⁴.

Ο Βενιζέλος διαβουλεύθηκε σχετικά με τον Κωνσταντίνο, ο οποίος επιδίωξε τη μεσολάβηση της Γερμανίας υπέρ της τουρκικής πρότασης. Το αόριστο γερμανικό ενδιαφέρον ενθάρρυνε την Τουρκία να δηλώσει επικυριαρχία επί της Χίου και της Λέσβου. Η Ελλάδα με τη σειρά της απάντησε με την προσάρτηση των δύο νησιών. Έτσι, τα πράγματα οδηγούσαν σε πόλεμο, παρά την αρχική επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να τον αποφύγει πάση θυσία⁹⁵.

Ενώ από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα στην ευρωπαϊκή διεθνή σκηνή κυριαρχούσε η Αγγλία του Εδουάρδου Ζ', το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισε να υποχωρεί. Τον αγγλορωσικό ανταγωνισμό για την επιρροή στα Στενά και την κατοχή της Κωνσταντινούπολης εκμεταλλεύθηκε η Γερμανία, η οποία διείσδυσε αποφασιστικά στη Μικρά Ασία και την κατέστησε ουσιαστικά αποικία της. Παράλληλα, η Αυστρία είχε βλέψεις στα βαλκανικά εδάφη. Η αγγλογαλλική ανιδιοτέλεια ως προς το τελευταίο ζήτημα και μια σειρά άλλοι παράγοντες έστρεψαν τον Βενιζέλο προς τις Δυνάμεις της Αντάντ. Ο Κρητικός πολιτικός έκρινε ότι με το πολιτικό και οικονομικό καθεστώς αυτών των χωρών συνδεόταν η επιδίωξή του για τη δημιουργία ισχυρού αστικού κράτους και ότι με τη ναυτική παράδοσή τους συμβάδιζε ο ναυτικός χαρακτήρας της Ελλάδας. Έτσι, πυξίδα της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου στάθηκε ο προσανατολισμός προς τις δυτικές δημοκρατίες, μία θεώρηση που τηρούσε σε γενικές γραμμές και ο Γεώργιος Α'. Αντίθετα, ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του, εκπροσωπώντας το απολυταρχικό πνεύμα του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου, απέβλεπαν προς τις

⁹³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 188-192, 264, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 330, Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό. π.*, σ. 45.

⁹⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 193.

⁹⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 193-194.

μοναρχικές Κεντρικές Αυτοκρατορίες, συχνά παραθεωρώντας ή και παρερμηνεύοντας το εθνικό συμφέρον⁹⁶.

Στα πλαίσια της επίσημης ελληνικής διπλωματίας ο Βενιζέλος ήλθε σε επαφές από τις αρχές του 1914 με τους πρωθυπουργούς της Μεγάλης Βρετανίας Λόντ Τζωρτζ και της Γαλλίας Πουανκαρέ, αποσπώντας την ανεπίσημη αρχικά υποστήριξή τους για το ζήτημα των νησιών. Έτσι, παρότι στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η Ελλάδα δεν συνδεόταν με καμία άλλη χώρα πλην της Σερβίας με επίσημη συμμαχία, η κυβέρνηση, απηχώντας και το λαϊκό αίσθημα, είχε προσεγγίσει σε σημαντικό βαθμό τις δυτικές Δυνάμεις. Εντούτοις, ο Θρόνος και το αυλικό περιβάλλον, ήδη από τα τέλη του 1913 είχαν αποδυθεί σε παράλληλο διπλωματικό προσεταιρισμό της Γερμανίας και της Αυστρίας, χωρίς την έγκριση της υπεύθυνης κυβέρνησης⁹⁷.

Εκμεταλλεζόμενα την αίγλη με την οποία είχε περιβληθεί ο Κωνσταντίνος από τις στρατιωτικές επιτυχίες του στους Βαλκανικούς Πολέμους, μέλη του άμεσου βασιλικού περιβάλλοντός του, όπως οι πρίγκιπες Νικόλαος και Ανδρέας, καθώς και οι φιλοβασιλικοί επιτελείς και οι πολιτικοί αξιωματούχοι που χάριν της εθνικής ενότητας είχε επαναφέρει ο Βενιζέλος στην ενέργεια κατόπιν της αργίας που τους είχε επιβάλει η εξέγερση στο Γουδή, έγιναν εστίες αντιπολιτευτικής δράσης. Ο πρώην πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης, κύριος εκπρόσωπος της παλαιοκομματικής ολιγαρχίας, τον οποίο ο Βενιζέλος είχε διορίσει διπλωματικό εκπρόσωπο, από τα τέλη του 1913, και ιδίως από τις αρχές του 1914, είχε έλθει σε προσωπικές επαφές με Γερμανούς αξιωματούχους, εγκαθιστώντας μάλιστα εν αγνοία της κυβέρνησης μυστικό δίαυλο επικοινωνίας με τη Γερμανία, υποσχόμενος προσέγγιση της Ελλάδας με τη Γερμανία χωρίς κυβερνητική έγκριση. Παρότι απειλήθηκε παραίτηση της κυβέρνησης μετά την αποκάλυψη των πρωτοβουλιών Θεοτόκη, ο Κωνσταντίνος εξακολούθησε να τον περιβάλλει με την εμπιστοσύνη του⁹⁸.

Από τον Ιανουάριο του 1914, στα πλαίσια της ίδιας πολιτικής εθνικής ενότητας, ο Βενιζέλος είχε διορίσει υπουργό των Εξωτερικών τον Γεώργιο Στρέιτ, γόνο φιλοβασιλικής οικογένειας και προσωπικό φίλο και συμφοιτητή του Κωνσταντίνου στη Γερμανία. Ο Στρέιτ, φορέας απολυταρχικών αντιλήψεων για τη διοίκηση του κράτους και ακραιφνής γερμανόφιλος, θεωρούσε εχθρό των Ελλήνων

⁹⁶ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 331-333, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 158-159, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 223-224, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 119-120, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 295-306.

⁹⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 211-213, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 187-188.

⁹⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 196-197, 205-209.

τον πανσλαβισμό, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Θεοτόκης. Από την άποψη αυτή, πρέσβευε την απομόνωση της Ελλάδας από τις σλαβικές βαλκανικές χώρες και την προσέγγιση με την Αυστρία⁹⁹.

Την αποφασιστική ώθηση, όμως, στις αντιβενιζελικές δραστηριότητες φαίνεται ότι έδωσε το επιτελείο του Στρατού, στελεχωμένο με απόφαση του Βενιζέλου από φιλοβασιλικούς αξιωματικούς που είχαν απομακρυνθεί από την ενεργό δράση μετά το 1909. Ο στρατηγός Δαγκλής, πρώτος αρχηγός του Επιτελείου, αντικαταστάθηκε διαρκούντων των Βαλκανικών Πολέμων από τον Βίκτωρα Δούσμανη, φορέα επίσης απολυταρχικών πολιτικών ιδεών. Άμεσοι συνεργάτες του ήταν οι Ιωάννης Μεταξάς και Ξενοφών Στρατηγός, απόφοιτοι της Πολεμικής Ακαδημίας του Βερολίνου. Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, ο Δούσμανης με επιστολή του προς τον υπολοχαγό Μπασδέκη καλούσε σε επιβολή δικτατορικής εξουσίας εντός του στρατεύματος, το οποίο όφειλε πλέον να υπακούει αποκλειστικά στον άνακτα και όχι στην κυβέρνηση¹⁰⁰.

Αυτές οι παρασκηνιακές και προσκηνιακές ενέργειες είχαν διαμορφώσει δυσμενέστατο κλίμα στους κόλπους του φιλοβασιλικού επιτελείου εναντίον του Βενιζέλου. Όταν τον Απρίλιο του 1914 οι διαπραγματεύσεις Ελλάδας-Τουρκίας για το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου κατέληξαν σε αποτυχία, ο Μεταξάς πρότεινε στην κυβέρνηση απόβαση στη χερσόνησο της Καλλίπολης. Ο Βενιζέλος, κατόπιν έγκρισης του Κωνσταντίνου, αντιπρότεινε την αναμονή της εξόδου του τουρκικού θωρηκτού «Ρίο Ιανέρο» στο Αιγαίο, την κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας και την καταβύθιση του θωρηκτού από τον στόλο του ναύαρχου Καρ. Στο μεταξύ, η Ελλάδα προμηθεύθηκε από τις ΗΠΑ, παρά τη σφοδρή γερμανική αντίθεση, τα θωρηκτά «Κιλκίς» και «Λήμνος», ενώ οι παρεμβάσεις της Σερβίας και των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν ως αποτέλεσμα τον μερικό περιορισμό των τουρκικών διωγμών κατά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας¹⁰¹.

Στις 15/28 Ιουνίου του 1914 δολοφονήθηκε ο διάδοχος του αυστριακού θρόνου αρχιδούκας Φερδινάνδος στο Σεράγεβο από έναν Σέρβο εθνικιστή φοιτητή. Τα σχέδια της Αυστρίας για βαλκανική κυριαρχία με επίνευση της Γερμανίας έβρισκαν αφορμή εφαρμογής¹⁰². Έπειτα από τέσσερις ημέρες ο Γ. Στρέιτ ειδοποίησε ουσιαστικά τον Έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη ότι εξέλιπε κάθε ελπίδα

⁹⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 197-200.

¹⁰⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 200-203, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 120-121.

¹⁰¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 216-217.

¹⁰² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 214, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 330.

ειρηνικής επίλυσης των ελληνοτουρκικών διαφορών. Οι ειρηνευτικές πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο Βενιζέλος προς τη Γερμανία και την Αγγλία για αποτροπή της βαλκανικής και της πανευρωπαϊκής σύρραξης απέβησαν άκαρπες, καθώς η Αυστρία είχε προβεί στην επίδοση τελεσιγράφου στη Σερβία, με την οποία η Ελλάδα συνδεόταν με αμυντική συμμαχία¹⁰³. Η Γερμανία, προβλέποντας βουλγαρική επίθεση κατά της Σερβίας και τουρκική εμπλοκή, συμβούλευσε την Ελλάδα να αποσκιρτήσει από την ελληνοσερβική συμμαχία. Ο Βενιζέλος ανταπάντησε ότι η Ελλάδα θα συνδράμει με κάθε τρόπο τη Σερβία σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης¹⁰⁴.

Παρά την υποχωρητικότητα της Σερβίας στο αυστριακό τελεσίγραφο, η Αυστρία έκρινε μη ικανοποιητική τη σερβική απάντηση και άρχισε εχθροπραξίες στις 23 Ιουλίου/5 Αυγούστου του 1914. Ο Βενιζέλος, σταθμίζοντας πραγματιστικά από το εξωτερικό τις συνθήκες που διαμορφώνονταν, θεώρησε σκόπιμη τη διατήρηση των ελληνικών δυνάμεων στο μακεδονικό μέτωπο προς αποτροπή ενδεχόμενης βουλγαρικής επίθεσης, ενώ είχε λάβει την απόφαση να ταχθεί η Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ σε περίπτωση γενίκευσης της σύρραξης. Εντούτοις, ο Στρέιτ διαφώνησε με τις απόψεις που διατυπώθηκαν από την πλειονότητα του υπουργικού συμβουλίου, υποστηρίζοντας την απόλυτη ουδετερότητα της χώρας έναντι των εμπολέμων και των αντίπαλων συνασπισμών, η οποία έμελλε έκτοτε να αποτελέσει το δόγμα της κωνσταντινικής εξωτερικής πολιτικής¹⁰⁵.

Ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα τη στιγμή που η Γερμανία κήρυττε τον πόλεμο κατά της Γαλλίας και της Ρωσίας και ενώ αναμενόταν η είσοδος της Μεγάλης Βρετανίας στον πόλεμο. Στη συνάντησή του με τον Βενιζέλο, ο βασιλιάς συμφώνησε θερμά με την ένταξη της χώρας στο στρατόπεδο των δυτικών δημοκρατιών, παρά τα όσα είχαν προηγηθεί στο πρόσφατο παρελθόν, δηλώνοντας αποφασισμένος να δυσαρεστήσει ακόμη και τη σύζυγό του Σοφία, αδελφή του Γερμανού αυτοκράτορα¹⁰⁶.

Θεμελιώδη εθνικά συμφέροντα επέτασσαν αυτήν τη συστράτευση. Η Βουλγαρία και η Τουρκία έσπευσαν να συνταχθούν με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, ενώ η Αντάντ είχε υποσχεθεί υποστήριξη στα ελληνικά δίκαια. Αλλά ο Βενιζέλος ήταν και ιδεολογικά-πολιτικά προσκείμενος στις αστικές δημοκρατίες της Δυτικής

---

¹⁰³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 218-220.

¹⁰⁴ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 330.

¹⁰⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 219-221, 222-225, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 162-163, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 271-273, Π. Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 223-224.

¹⁰⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 222-223.

Ευρώπης, το πολιτικό και οικονομικό σύστημα των οποίων θέλησε να εφαρμόσει και στην Ελλάδα. Σε ευρύτερο επίπεδο, ο πόλεμος αφορούσε τη σύγκρουση της απολυταρχίας με τη δημοκρατία, ακόμη και εάν δεν εξέλιπαν αμοιβαία οι αποικιοκρατικές επιδιώξεις¹⁰⁷.

Στο σχετικό υπουργικό συμβούλιο της 24ης Ιουλίου/6ης Αυγούστου 1914 ο Βενιζέλος συντάχθηκε με τη γνώμη του υπαρχηγού των Φιλελευθέρων και υπουργού Εσωτερικών Ρέπουλη: η Ελλάδα θα έμενε φαινομενικά ουδέτερη, αλλά θα εκμαίευε την πρόσκληση της Αντάντ να συμμετάσχει στη συμμαχία¹⁰⁸. Η επίσημη αντίδραση του Κωνσταντίνου και του Γ. Στρέιτ ήταν εφεκτική. Ωστόσο, παρασκηνιακά εκκίνησαν μυστικές συνεννοήσεις με τον Γερμανό αυτοκράτορα, κατά τις οποίες οι Γερμανοί αξιωματούχοι εξέφρασαν την εκτίμηση ότι η ελληνική ουδετερότητα θα ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, με τις οποίες είχε ταχθεί αρχικά και η Ιταλία. Ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος ζήτησε, μάλιστα, από τον Κωνσταντίνο την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο προς συνδρομή της Αυστρίας στο σερβικό μέτωπο, υποβαθμίζοντας τις σοβαρές ελληνοτουρκικές διαφορές και απειλώντας ότι, σε ενάντια περίπτωση, εάν δηλαδή η Ελλάδα δεν προχωρούσε σε άμεση παροχή βοήθειας, η χώρα θα δεχόταν τριπλή επίθεση από τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ιταλία¹⁰⁹. Παράλληλα, κάλεσε επείγοντως τον Έλληνα επιτετραμμένο στο Βερολίνο Νικόλαο Θεοτόκη, γιο του Γεωργίου, και του ζήτησε την εσπευσμένη εμπλοκή της Ελλάδας κατά της Σερβίας ενόψει της αγγλικής εισόδου στον πόλεμο, που είχε προκαλέσει στο μεταξύ την αποσκίρτηση της Ιταλίας και της Ρουμανίας από τις Κεντρικές Δυνάμεις. Οι αυτοκρατορικές προτάσεις κοινοποιήθηκαν εν αγνοία της κυβέρνησης στον Γ. Στρέιτ και στον βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος διαβεβαίωσε επίσης μυστικά τον Γουλιέλμο (22 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1914) ότι η Ελλάδα θα τηρούσε ουδετερότητα, ευμενή προς τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες¹¹⁰.

Την επομένη ο Γερμανός πρεσβευτής στην Αθήνα ζήτησε από τον Βενιζέλο να συμμετάσχει η Ελλάδα στον πόλεμο της Τουρκίας και της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας. Ο Έλληνας πρωθυπουργός αρνήθηκε, επικαλούμενος την ελληνοσερβική

¹⁰⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 215-216, 224.

¹⁰⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 224-225, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 276-277.

¹⁰⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 225-227, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 163.

¹¹⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 227-229.

συνθήκη συμμαχίας¹¹¹. Παράλληλα, έγινε γνωστό ότι η Τουρκία κήρυττε γενική επιστράτευση, επικουρούμενη από γερμανικά πλοία και υπό γερμανική ουσιαστικά διοίκηση, ενώ εξακολουθούσαν οι απηνείς διωγμοί του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Ο Βενιζέλος έκρινε ότι η απομόνωση της Ελλάδας θα ήταν βλαπτική για τα εθνικά συμφέροντα και επιδίωξε περαιτέρω προσέγγιση με την Αντάντ¹¹².

Ο Γ. Στρέιτ όμως απέρριψε πρόταση της Ρωσίας για συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, χωρίς να ενημερώσει προηγουμένως την κυβέρνηση, γεγονός που αποτελούσε αιτία παραίτησής του¹¹³. Ο Βενιζέλος εκτιμούσε ότι, ακόμη και σε περίπτωση συνολικής ήττας της Αντάντ, οι δυνάμεις της θα διατηρούσαν τον έλεγχο της Μεσογείου. Για τον λόγο αυτό, πρότεινε την έξοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης, αποσπώντας την έγκριση του υπουργικού συμβουλίου και του βασιλιά. Έτσι, στις 5/18 Αυγούστου απηύθυνε σχετικό διάβημα στους πρεσβευτές της Αγγλίας και της Γαλλίας. Η προσχώρηση της Ελλάδας στην Αντάντ επιβαλλόταν και από τον εξοπλισμό της Τουρκίας με δύο σύγχρονα γερμανικά θωρηκτά, που της εξασφάλιζαν την υπεροπλία στο Αιγαίο¹¹⁴.

Εντούτοις, η συμμαχική αποδοχή καθυστερούσε. Οι Δυτικοευρωπαίοι διπλωμάτες εθελουφλούσαν αποβλέποντας στην τελική ουδετερότητα της Βουλγαρίας, ενώ η Γερμανία εκβίαζε την Ελλάδα να παραμείνει ουδέτερη επισείοντας ακριβώς τον βουλγαρικό και τον τουρκικό κίνδυνο. Στα ρωσικά και γερμανικά σχέδια προσεταιρισμού της Βουλγαρίας ο Βενιζέλος αντέταξε την ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας, γεγονός για το οποίο απέσπασε επιδοκιμασία από την πλευρά της Αγγλίας. Παράλληλα, οι επιτυχίες του γερμανικού συνασπισμού στο μέτωπο του πολέμου ενίσχυναν τη γερμανόφιλη και αντιβενιζελική μερίδα στην Αθήνα, η οποία επέμενε στην αυστηρή τήρηση ουδετερότητας¹¹⁵.

Ο αρχηγός της αγγλικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα ναύαρχος Καρ κοινοποίησε στον Κωνσταντίνο, αλλά όχι στην ελληνική κυβέρνηση, σημαντική βρετανική πρόταση για κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης υπό συνδυασμένες ελληνικές και βρετανικές δυνάμεις και υπό ελληνική ηγεσία. Την πρόταση, που ο Βενιζέλος θα δεχόταν αμέσως όπως προκύπτει από μεταγενέστερα

¹¹¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 231, Α. Δεσποτόπουλος, *Η συμβολή της Ελλάδος στην έκβαση των δύο παγκοσμίων πολέμων*, Αθήνα 1992, σ. 28-29, 31-32.

¹¹² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 233-235, Α. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 35-36.

¹¹³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 235-236.

¹¹⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 237-240.

¹¹⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 246-249· Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 333-334, Α. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 37-39.

στοιχεία¹¹⁶, ο Κωνσταντίνος απέρριψε ασυζητητί. Στον πρωθυπουργό ο Κωνσταντίνος μετέφερε τη συνομιλία με τον Καρ με τη μορφή απλής διερευνητικής ανίχνευσης προθέσεων, αφού όμως επέτρεψε στον Άγγλο ναύαρχο να ενημερώσει και ο ίδιος τον Βενιζέλο. Μόλις ο τελευταίος έλαβε γνώση του υπομνήματος Καρ, έστειλε σχετική επιστολή στον Κωνσταντίνο επισημαίνοντας τις αντιφάσεις της πολιτικής του και υποβάλλοντας την παραίτηση της κυβέρνησης, διαπιστώνοντας σαφή αντίθεση μεταξύ αυτής και του Στέμματος. Ο Κωνσταντίνος, διστάζοντας ίσως ενόψει της δημοτικότητας του Βενιζέλου, αποδέχθηκε τις αιτιάσεις του τελευταίου, ομολογώντας το σφάλμα του και αποσοβώντας προσωρινά την κρίση. Εντούτοις, ο Γ. Στρέιτ επέμενε περί τήρησης ουδετερότητας και απόκρουσης των βρετανικών προτάσεων, γεγονός που οριστικοποίησε την παραίτησή του¹¹⁷.

Από τις 30 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1914 ο Βενιζέλος ανέλαβε και το Υπουργείο Εξωτερικών, παγιώνοντας την απόφαση της Ελλάδας να συνδράμει τη Σερβία σε περίπτωση κατά την οποία αυτή θα δεχόταν απειλή εκ μέρους βουλγαρικής επίθεσης¹¹⁸. Εν τω μεταξύ, τα ελληνικά στρατεύματα, κατόπιν συγκατάθεσης των Δυνάμεων της Αντάντ, ανέκτησαν τη Βόρεια Ήπειρο έως την 1η/14η Νοεμβρίου 1914¹¹⁹.

Εντούτοις, η φιλοβουλγαρικά προσκείμενη ρωσική διπλωματία περιέπλεκε την κατάσταση στη Βαλκανική. Έτσι, η Αντάντ πρότεινε στα τρία χριστιανικά βαλκανικά κράτη να συμπήξουν συμμαχία, υποσχόμενη στη Βουλγαρία εδαφικά ανταλλάγματα στη Μακεδονία και στη Θράκη. Κατόπιν σκληρών διαπραγματεύσεων, ο Βενιζέλος έπεισε τις Δυνάμεις της συμμαχίας να αγνοήσουν τις βουλγαρικές διεκδικήσεις επί των ελληνικών εδαφών και ενημέρωσε σχετικά τον Κωνσταντίνο. Αποτυγχάνοντας όμως να αποσπάσει την υπόσχεση της Ρουμανίας για συνδρομή σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης, δήλωσε προς την Αντάντ και τη Σερβία αδυναμία εκπλήρωσης των ελληνικών συμμαχικών υποχρεώσεων προς την τελευταία¹²⁰.

Η σαρωτική ήττα των Αυστριακών στο σερβικό μέτωπο στα τέλη του 1914 υποχρέωσε αφενός τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες να επιδιώξουν εντατικότερα τη συμμαχία της Βουλγαρίας, και αφετέρου τις Δυνάμεις της Αντάντ να προσεταιριστούν την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση δέχθηκε σχετική βρετανική

¹¹⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 251-253.

¹¹⁷ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 253-256, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 335-336, Α. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 44, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 159-160, Σ. Β. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 277-279.

¹¹⁸ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 255-256, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 309-310.

¹¹⁹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 257.

¹²⁰ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 257-259, Κ. Μπρούσαλης, *ό. π.*

πρόταση τον Ιανουάριο του 1915, ωστόσο θέλησε εκ νέου να αποκομίσει εγγυήσεις έναντι του βουλγαρικού κινδύνου, επιχειρώντας παράλληλα να εξασφαλίσει τη σύμπραξη της Ρουμανίας¹²¹. Στις 11/24 Ιανουαρίου του 1915 ο Βενιζέλος έλαβε τη διαβεβαίωση του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών Γκρέυ ότι, αν η Ελλάδα συνέδραμε στρατιωτικά τη Σερβία κατά της Αυστρίας, η Ρωσία θα αντιμετώπιζε ευνοϊκά τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Δυτική Μικρά Ασία. Ο πρωθυπουργός ενημέρωσε σχετικά τον Κωνσταντίνο, ο οποίος δέχθηκε με χαρά την είδηση, αλλά ο Μεταξάς διαφώνησε¹²².

Ο Βενιζέλος εκτιμούσε ότι, αν η Ελλάδα δεν αναλάμβανε δράση, ο μικρασιατικός Ελληνισμός θα παρέμενε εσαεί υπόδουλος, είτε η Γερμανία νικούσε είτε ηττάτο. Ο Κωνσταντίνος συμφωνούσε με τον πρωθυπουργό ότι έπρεπε να εξασφαλισθεί προηγουμένως η θετική στάση της Ρουμανίας, αλλά τα ελληνικά διαβήματα συνάντησαν νέα ρουμανική άρνηση. Παράλληλα, στα τέλη Ιανουαρίου ο Μεταξάς εξακολουθούσε να εμμένει στη μη ανάμειξη της χώρας στον πόλεμο υπό οποιουσδήποτε όρους. Όταν οριστικοποιήθηκε η απόφαση της Ρουμανίας να μη συνδράμει τη Σερβία, αναφάνηκαν σκέψεις για προσεταιρισμό της Βουλγαρίας, ακόμη και έναντι ελληνικών ανταλλαγμάτων στη Μακεδονία, με δεδομένη την υποστήριξη της Αντάντ αναφορικά με τη Μικρά Ασία. Αλλά στις 19 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1915 ανακοινώθηκε η σύναψη τουρκοβουλγαρικής συνθήκης συμμαχίας, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αποσύρει την πρόθεση συμμετοχής της στον πόλεμο εξαιτίας του βουλγαρικού κινδύνου, προξενώντας απογοήτευση στους επίδοξους συμμάχους¹²³.

Εντούτοις, η ελληνική άρνηση επέσπευσε τις επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια. Με το ρωσικό και το δυτικό μέτωπο να έχουν περιέλθει σε στασιμότητα και λόγω της άρνησης της Ελλάδας, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας να συμπράξουν με την Αντάντ, οι Δυνάμεις της όφειλαν να επιχειρήσουν στη Βαλτική ή στη Μαύρη Θάλασσα. Το βρετανικό επιτελείο προτίμησε τη δεύτερη επιλογή¹²⁴.

Στις 6/19 Φεβρουαρίου 1915 άρχισε ο από θαλάσσης βομβαρδισμός των τουρκικών φρουριών του Ελλησπόντου από αγγλικά και γαλλικά πολεμικά. Ο Βενιζέλος εκτιμούσε ότι μόνο αν δεχόταν η Ελλάδα καθεστώς διεθνοποιημένης κατοχής για την Κωνσταντινούπολη, θα την αποσπούσε από τη ρωσική επιβουλή. Σε

¹²¹ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 260-262.

¹²² Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 268-270.

¹²³ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 270-275.

¹²⁴ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 275.

αυτήν την πολιτική προσανατολίζονταν επίσης η Αγγλία και η Γαλλία. Ο Γάλλος μεγάλος φιλέλληνας πολιτικός Κλεμανσώ υποσχόταν κάθε δυνατή συνδρομή για ελληνική εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, υπό τον όρο ότι η Ελλάδα θα συμμετείχε στις επιχειρήσεις των Στενών. Η πιθανή συμμετοχή του Ελληνικού Στρατού σε από ξηράς επιχειρήσεις θα εξασφάλιζε την επιτυχία της συμμαχικής επίθεσης και θα επέσπευδε το τέλος του πολέμου. Οι σχετικές γνωματεύσεις των στρατιωτικών επιτελών ήταν θετικές¹²⁵.

Στις 15/28 Φεβρουαρίου ο Βενιζέλος ανακοίνωσε στον Κωνσταντίνο την απόφασή του για δράση, η οποία συνάντησε ευνοϊκή βρετανική ανταπόκριση. Κατόπιν της σχετικής έγκρισης του βασιλιά, ο πρωθυπουργός ενέτειλε τον νέο επιτελάρχη Μεταξά με την προετοιμασία των επιχειρήσεων, για να συναντήσει όμως την αποφασιστική άρνησή του. Αντί να δεχθεί την παραίτηση του επιτελάρχη, ο Βενιζέλος του συνέστησε να μην την κοινοποιήσει –σύσταση που δεν τηρήθηκε– και συγκάλεσε Συμβούλιο του Στέμματος προς αντιμετώπιση της κρίσης. Εν τω μεταξύ, ωστόσο, ο Κωνσταντίνος μετέβαλε γνώμη. Η παραίτηση του Βενιζέλου στις 21 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου του 1915 αποτέλεσε το τελευταίο επεισόδιο της στρατιωτικής πολιτικής του Κρητικού πολιτικού κατά την περίοδο 1910-1915 και την οριστική επιβεβαίωση της ύπαρξης Εθνικού Διχασμού. Στη συνέχεια τον διαδέχθηκε η φιλοβασιλική κυβέρνηση Γούναρη¹²⁶.

4.3. Οι στρατιωτικές και πολιτικές-κοινωνικές συνέπειες της αμυντικής πολιτικής Βενιζέλου την περίοδο 1910-1915

Η αμυντική πολιτική Βενιζέλου κατά την περίοδο 1910-1915 είχε προφανείς θετικές συνέπειες αναφορικά με τη διαδικασία και τον στόχο της εθνικής ολοκλήρωσης. Με τον όρο «αμυντική πολιτική» νοείται το σύνολο των ενεργειών του Κρητικού πρωθυπουργού που αποσκοπούσαν στη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας στις παραμονές των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Άρα, σε

¹²⁵ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 276-279, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 336-337, Κ. Μπούσαλης, *ό. π.*

¹²⁶ Γ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 280-284, 287-288, Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, *ό. π.*, σ. 90-91, Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, *ό. π.*, σ. 73, Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 337-339, Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 164, Α. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 44-45, R. Clogg, *ό. π.*, σ. 160-161, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 188, Κ. Μπούσαλης, *ό. π.*, Π.Β. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 225, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 121-122, Δ. Τσιριγώτης, *ό. π.*, σ. 306-307, 311-312.

αυτές πρέπει να ενταχθούν τόσο οι διπλωματικές κινήσεις που απέβλεπαν στη σύμπληξη ισχυρών συμμαχιών, όσο και τα μέτρα εσωτερικής πολιτικής που αποσκοπούσαν στην εδραίωση της εθνικής ομοψυχίας ενόψει των πολεμικών αγώνων.

Από την άποψη αυτή, οι συνέπειες της αμυντικής πολιτικής Βενιζέλου θα μπορούσαν να διακριθούν (α') σε αμιγώς στρατιωτικές, (β') εθνικές, (γ') πολιτικές και (δ') οικονομικο-κοινωνικές.

Σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο, η αναδιάρθρωση και η οργάνωση του Στρατού είχε θετικές επιπτώσεις τόσο ως προς την αύξηση του αριθμού των μάχιμων στρατιωτών, όσο και ως προς την εκπαίδευση και τον γενικότερο εκσυγχρονισμό του στρατεύματος. Η διάθεση σημαντικών κονδυλίων από τον κρατικό προϋπολογισμό για τον εξοπλισμό του Στρατού με όπλα σύγχρονης τεχνολογίας και πολεμικά πλοία, όπως και η σύσταση της Πολεμικής Αεροπορίας σε πολύ πρόωμη εποχή, αποδεικνύουν αφενός τη διορατικότητα του Βενιζέλου σε σχέση με τις επικείμενες συρράξεις, ενώ κατέστησαν αφετέρου τη χώρα ικανή να ανταποκριθεί με επιτυχία στις πολεμικές προκλήσεις. Στα ίδια πλαίσια μπορεί να ενταχθεί η μετάκληση γαλλικής αποστολής για την εκπαίδευση των πεζικών δυνάμεων και αγγλικής για την εκπαίδευση του Στόλου, κινήσεις άλλωστε με εμφανή διπλωματική-πολιτική σημασία. Σε πολύ μεγάλο βαθμό, οι ελληνικές νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους μπορούν να αποδοθούν ακριβώς σε αυτήν τη σύντονη προεργασία.

Η ανάθεση της διοίκησης του στρατεύματος σε φιλοβασιλικούς αξιωματικούς και της αρχιστρατηγίας στον διάδοχο και μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνο δεν ήταν αδικαιολόγητη από στρατιωτικής άποψης. Ο Βενιζέλος ουδέποτε αμφέβαλλε για τις στρατιωτικές ικανότητες του τελευταίου, κυρίως για την ευψυχία του στη μάχη και για την ικανότητά του να εμπνέει τους στρατιώτες του. Επίσης, οι επιτελείς του Κωνσταντίνου, όπως ο Μεταξάς ή ο Στρατηγός, ήταν άρτια εκπαιδευμένοι αξιωματικοί και διέθεταν σημαντικές επιτελικές-οργανωτικές ικανότητες. Όποτε διαφωνούσε με τις απόψεις τους, ο Βενιζέλος δεν δίσταζε να επιβάλλει τη δική του γνώμη, υπενθυμίζοντας κατάλληλα ότι ο ίδιος ήταν κυριαρχικά ο θεσμικός υπεύθυνος για τη διεξαγωγή του πολέμου.

Η εθνική ωφέλεια που προέκυψε από αυτήν τη στρατιωτική προεργασία υπήρξε πρωτοφανής. Οι νίκες του Στρατού προσπόρισαν στη χώρα τον εδαφικό και, ως εκ τούτου, τον πληθυσμιακό διπλασιασμό της, ενώ ενσωμάτωσαν στο ελληνικό κράτος περιοχές που θεωρούνταν αλύτρωτες επί αιώνες. Ο Βενιζέλος, λίγο πριν

εξαναγκαστεί σε παραίτηση τον Φεβρουάριο του 1915, βρισκόταν ένα βήμα πριν από την επίτευξη του οράματός του για τη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών».

Οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν στα μέτωπα του πολέμου είχαν ευνοϊκές επιπτώσεις και στον πολιτικό τομέα, τόσο στον διεθνή όσο και στον εγχώριο. Η Ελλάδα μπορούσε πλέον να προβάλλει ως σημαντική τοπική Δύναμη στη Βαλκανική Χερσόνησο, καθιστώντας επιθυμητή τη συμμαχία της εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων. Δημιουργούνταν επαρκείς δυνατότητες ώστε η χώρα να καταστεί ισότιμος σχεδόν ρυθμιστής των πραγμάτων στην Ανατολική Μεσόγειο, εκμεταλλεζόμενη με χαρακτηριστική ευελιξία τις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή, αλλά και τις ενδοβαλκανικές διενέξεις. Από την άποψη αυτή, η στρατιωτική αναδιοργάνωση επί Βενιζέλου μπορεί να θεωρηθεί απλώς ως «συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Επιπλέον, στην εσωτερική πολιτική κονίστρα οι στρατιωτικές επιτυχίες προσπόρισαν στον πρωθυπουργό μεγάλη δημοτικότητα, τέτοια που του επέτρεψε να φέρει εις πέρας μέχρι το 1915 ένα σημαντικό μεταρρυθμιστικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό-διοικητικό έργο. Στην πραγματικότητα, η αμυντική και η εσωτερική πολιτική ήταν διαρκώς αλληλοτροφοδοτούμενες, αφού η στρατιωτική προετοιμασία στηρίχθηκε επί της οικονομικής ανάκαμψης, ενώ οι στρατιωτικές επιτυχίες την ενίσχυσαν¹²⁷.

Την ίδια δημοτικότητα προσπόρισαν οι πολεμικές επιτυχίες στον Κωνσταντίνο και στο επιτελείο του. Το γεγονός θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως έναυσμα περαιτέρω ενίσχυσης της εθνικής ομοψυχίας, στην οποία άλλωστε αποσκοπούσε εκ μέρους του Βενιζέλου η αξιοποίηση δεδηλωμένων πολιτικών αντιπάλων του σε καίριες στρατιωτικές και πολιτικές-διπλωματικές θέσεις. Μάλιστα, οι πρώτες ιδίως επιτυχίες στους Βαλκανικούς Πολέμους ενίσχυσαν αυτήν την εντύπωση. Το λαϊκό αίσθημα επί ικανό χρονικό διάστημα αντιμετώπιζε τους δύο πολιτειακούς ταγούς, τον Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο, ως δύο πόλους ενός αδιαίρετου πολιτειακού σχηματισμού, που με ομόνοια και συνεννόηση οδηγούσαν τη χώρα σε ένα λαμπρό μέλλον. Εντούτοις, η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική.

Αρκετά ενωρίς διαφάνηκε η απροθυμία του Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντός του να συνταχθούν με τους ευρύτερους γεωστρατηγικούς προσανατολισμούς και τις πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές της συνταγματικά

¹²⁷ Α. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 22, 27-30.

υπεύθυνης κυβέρνησης. Σε ορισμένες σοβαρές περιπτώσεις διακυβεύθηκαν οι ίδιες οι πολεμικές επιχειρήσεις, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Ελληνικό Στρατό στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Οι επιτυχίες στις οποίες οδηγούσε τη χώρα η αμυντική πολιτική του Βενιζέλου δυσχεραίνονταν –και ως έναν βαθμό ακυρώνονταν– από την απείθεια των φιλοβασιλικών επιτελών, τις στρατηγικές ανακολουθίες του ίδιου του Κωνσταντίνου και τη διεξαγωγή παράλληλης μυστικής διπλωματίας εκ μέρους τους με τους εχθρούς στα πεδία του πολέμου. Από την άποψη αυτή, είναι εξαιρετικά συζητήσιμο αν τελικά οι συγκεκριμένες επιλογές του Βενιζέλου ευνόησαν ή υπονόμισαν την υπόθεση της εθνικής ενότητας, της πολιτικής ευταξίας και της κοινωνικής γαλήνης¹²⁸.

Σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, οι επιτυχίες των ελληνικών όπλων ευνόησαν την περαιτέρω ενίσχυση της αστικής τάξης, κύριας υποστηρίκτριας της βενιζελικής πολιτικής. Με την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος νέων μεγάλων αστικών κέντρων στη Μακεδονία, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου που διέθεταν ήδη ανθηρή οικονομία, τονώθηκε σημαντικά η γεωργική, βιομηχανική και εμποροναυτική δραστηριότητα στη χώρα με ανάλογες θετικές συνέπειες στη συνολική οικονομική αύξηση, παρά τη ραγδαία αύξηση των αμυντικών δαπανών λόγω των αναγκών του πολέμου. Οι Φιλελεύθεροι απέκτησαν με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα να θέσουν σε εφαρμογή το ευρύτατο διοικητικό, κοινωνικό και πολιτικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμά τους, το οποίο αποσκοπούσε στον εκσυγχρονισμό και στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό της χώρας, ενώ παράλληλα δικαίωναν τα εθνικά αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας¹²⁹. Το σημαντικότερο, ίσως, ήταν ότι με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνταν ικανές προϋποθέσεις για την εδραίωση της κοινωνικής συνοχής, στην κατεύθυνση μιας συνολικής αναγέννησης που ερχόταν να απαντήσει στην υπανάπτυξη δεκαετιών.

Η πορεία αυτή ανακόπηκε από την αυλική αντίδραση, η οποία βρήκε σημαντικά ερείσματα στην παλαιοκομματική παραδοσιακή ολιγαρχία, αλλά και σε καθυστερημένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, και αποκορυφώθηκε με τον Εθνικό Διχασμό. Αντί η Ελλάδα να βαδίζει σταθερά στον δρόμο της ανάπτυξης και της προόδου, ενεπλάκη μοιραία σε μια σειρά εσωτερικών αντιπαραθέσεων που

¹²⁸ Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, τ. 2, σ. 155-158, Κ. Μπούσαλης, *ό. π.*

¹²⁹ Γ. Δ. Κατσούλης, *ό. π.*, σ. 245-250, Β. Κρεμμυδάς, *ό. π.*, σ. 144, 191-192, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα/Κομοτηνή 1982, σ. 48-49, Ν. Σβορώνος, *ό. π.*, σ. 124-125, Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, τ. 1, σ. 117-219, 33-334, 344-345.

στιγμάτισαν την ιστορική διαδρομή της χώρας σε ολόκληρο σχεδόν τον 20ό αιώνα, αφού οι μακροπρόθεσμες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές επιπτώσεις τους διήρκεσαν τουλάχιστον μέχρι τη Μεταπολίτευση του 1974¹³⁰.

4.4. Μια απόπειρα συνολικής αποτίμησης

Η αμυντική πολιτική του Βενιζέλου στο διάστημα 1910-1915, και ειδικότερα η εκτίμηση των προσπαθειών του για την αναδιάρθρωση, όπως επίσης και η διοίκηση του Στρατού, παρουσιάζουν θεαματικά θετικές όψεις, αλλά θα μπορούσαν να κριθούν και για συγκεκριμένα ελλείμματα, που αφορούν κυρίως το εύρος και το πολιτικό περιεχόμενό τους.

Κρινόμενη εκ του αποτελέσματος, η στρατιωτική πολιτική αυτής της περιόδου έχει να παρουσιάσει, σχεδόν αποκλειστικά, θετικά αποτελέσματα στο πεδίο των πολεμικών επιχειρήσεων. Επίσης, μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο βήμα για την ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας, ένας στόχος που φάνταζε αρκετά εφικτός την κρίσιμη περίοδο του Φεβρουαρίου του 1915, όταν η Ελλάδα προσκλήθηκε να συμμετάσχει στις συμμαχικές επιχειρήσεις των Στενών. Κρινόμενη από ευρύτερη άποψη, η ίδια πολιτική μπορεί να θεωρηθεί επίσης γενικά επιτυχημένη αν κριθεί στο πλαίσιο των ενδοβαλκανικών εθνικών ανταγωνισμών, καθώς εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο τις εκάστοτε αντιθέσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών και την οριστική εγκατάλειψη του δόγματος περί ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ διείδε ορθά σε ποια πλευρά έκλινε η διεθνής υπεροχή και έσπευσε, παρά τις δυσχέρειες που παρουσιάστηκαν στο εσωτερικό πολιτικό μέτωπο, να συνταχθεί διπλωματικά και στρατιωτικά με αυτήν την πλευρά.

Αυτοί οι στρατηγικοί προσανατολισμοί μπορούν επίσης να χαρακτηριστούν συνεπείς, και τούτο ανεξάρτητα από την όποια ορθότητά τους, με κριτήριο τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις. Ο Βενιζέλος ήταν εξαρχής προσανατολισμένος προς τις Δυτικές Δημοκρατίες και τήρησε αυτήν την πολιτική μέχρι κεραίας, συχνά αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο να περιέλθει σε ρήξη με άλλους σημαντικούς πολιτειακούς παράγοντες, όπως με τον Κωνσταντίνο. Απαρέγκλιτα τήρησε και τις ελληνικές υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη συνθήκη συμμαχίας με τη Σερβία,

¹³⁰ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, ό. π., σ. 75, Θ. Βερέμης, *Δόξα και αδιέξοδα: Ηγέτες της νεοελληνικής ιστορίας*, ό. π., σ. 106-107, Γ. Δ. Κατσούλης, ό. π., σ. 251-256, 262-268, R. Clogg, ό. π., σ. 157, Β. Κρεμμυδάς, ό. π., σ. 193, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, ό. π., σ. 25-29, 40-43, 49-53, Κ. Μπούσαλης, ό. π., Χ. Χατζηωσήφ, ό. π., σ. 345-348.

ακόμη και όταν του ασκήθηκαν έντονες πιέσεις για να τις αθετήσει. Η συνέπεια της ελληνικής αμυντικής πολιτικής γνώρισε την εκπεφρασμένη εκτίμηση όλων των εμπλεκόμενων μερών. Μάλιστα, αυτή η πολιτική φαίνεται ότι δεν υπαγορεύθηκε από κάποιον στείρο ιδεολογικό προσανατολισμό ή δεν είχε μόνο ιδεολογική έδραση· υπαγορεύθηκε εξίσου από συγκεκριμένες ρεαλιστικές πολιτικές εκτιμήσεις, που υλοποιήθηκαν με ιδιαίτερη πολιτικότητα, υπηρετώντας πάντοτε τις ίδιες εθνικές και κοινωνικές στοχεύσεις.

Εντούτοις, αυτή η συνέπεια στόχων και μέσων εμφανίζεται ελλειμματική στην περίπτωση της αξιοποίησης του παλαιού πολιτικού κόσμου με σκοπό την επίτευξη εθνικής ομοψυχίας. Ο Βενιζέλος, δεχόμενος στους κόλπους του αναγεννητικού και εκσυγχρονιστικού εγχειρήματός του ως πρωταγωνιστές τούς εκπροσώπους του παλαιού πολιτικού κατεστημένου, και όπως αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος, φαίνεται ότι υπονόμωσε αυτό ακριβώς το εγχείρημα. Ο Κωνσταντίνος και το ευρύτερο περιβάλλον του τάχθηκαν εξαρχής, τουλάχιστον ιδεολογικά, στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Επέδειξαν σοβαρή απείθεια, που άγγιζε τα όρια της συνταγματικής εκτροπής, ενόψει σημαντικών στρατηγικών αποφάσεων, ακόμη και έναντι των αυστηρά στρατιωτικών καθηκόντων που τους είχαν ανατεθεί. Δεν έπαυαν να υπονομεύουν πολιτικά, ακόμη και δημοσίως, τον εκλεγμένο πρωθυπουργό, ενώ έφθασαν στο σημείο να ασκήσουν ακόμη και μυστική διπλωματία εν αγνοία της κυβέρνησης. Τι ήταν αυτό που ωθούσε τον Βενιζέλο να επιμένει στη συγκεκριμένη επιλογή, για την οποία μάλιστα δήλωνε και πολύ αργότερα ότι δεν μετανόησε ποτέ;

Η περίπτωση της πολιτικής αφέλειας πρέπει μάλλον να αποκλειστεί. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να υποτεθεί ότι ο Βενιζέλος, άριστος γνώστης της εγχώριας πολιτικής πραγματικότητας, ήλπιζε σε ενδεχόμενη πολιτική-ιδεολογική μεταστροφή των αντιπάλων του. Το πιθανότερο είναι ότι, σε ό,τι αφορά ειδικά τη στάση των κωνσταντινικών επιτελικών αξιωματικών (Δούσμανη, Μεταξά, Στρατηγού κ.ά.) και του ίδιου του Κωνσταντίνου, υπολόγιζε σε ευνοϊκότερη αντιμετώπιση της στρατιωτικής τουλάχιστον πολιτικής του, λόγω του ότι τους παρείχε την ευκαιρία να αποπλύνουν το άγος της αποτυχίας τους στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και να ανακτήσουν το κύρος τους ως στρατιωτικών ηγετών. Επίσης πιθανή φαίνεται η ειλικρινής προσήλωση του Βενιζέλου στην αντίληψη ότι μια τόσο μεγάλη εθνική εξόρμηση θα μπορούσε να ευοδωθεί μόνο μέσω της σφυρηλάτησης της ευρύτερης δυνατής εθνικής ομοψυχίας· η τελευταία θα επιτυχανόταν με τη συμπερίληψη και

των πολιτικών αντιπάλων του ακόμη στην εξόρμηση αυτή. Γεγονός παραμένει ότι η έκβαση που ήθελε να αποφύγει ο Βενιζέλος, ο Εθνικός Διχασμός, τελικά πραγματοποιήθηκε, παρασύροντας στη δίνη του πολιτικά πάθη που ταλάνισαν τη χώρα επί δεκαετίες μετέπειτα.

Σημαντική μερίδα μελετητών, ιδίως εκείνοι που προέρχονται από τον χώρο της Αριστεράς, καταλογίζουν στον Βενιζέλο συμβιβαστικότητα και ατολμία συμβατή με τα γενικά χαρακτηριστικά της τάξης που εκπροσωπούσε, της αστικής. Ειδικότερα επισημαίνουν ότι στο γενικότερο καθυστερημένο περιβάλλον της ελληνικής κοινωνίας η αστική τάξη ήταν εξαρχής πρόθυμη να δεχθεί συμβιβασμούς με την παλαιοκομματική ολιγαρχία και τον Θρόνο. Δικαιολογούν αυτήν τη θέση με επιχειρήματα τον περιορισμένο και μάλλον συντηρητικό-συντεχνιακό χαρακτήρα της εξέγερσης στο Γουδή, μια γενικότερη ατολμία που καταλογίζουν στις μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου (λ.χ. σε αυτές που αφορούσαν την παιδεία ή τον συνδικαλισμό), καθώς και τα βασικά συντηρητικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης των αρχών του 20ού αιώνα, που παρέμενε ως επί το πλείστον μεταπρατική και σε μικρότερο βαθμό βιομηχανική-παραγωγική¹³¹.

Ανεξάρτητα από την αξία που είναι δυνατό να έχουν τα σχήματα της ταξικής ερμηνείας στην Ιστορία, γεγονός παραμένει ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος έβλεπε τον εαυτό του ως εκσυγχρονιστή πολιτικό δυτικού τύπου, ο οποίος στις ιδιαίτερες συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας κλήθηκε να πραγματώσει τους πόθους για εθνική ολοκλήρωση και κοινωνική αναγέννηση. Είναι δύσκολο επίσης να επικριθεί για ενδεχόμενη ατολμία χαρακτήρα, όπως απέδειξε η πολιτεία του όχι μόνο στην αυτόνομη Κρήτη και στους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού – ιδίως μετά το 1916, όταν αποφάσισε ότι θα ερχόταν σε οριστική ρήξη με το Στέμμα και τους εκπροσώπους της παλαιοκομματικής ολιγαρχίας. Κατά συνέπεια, η απόφασή του για συμμετοχή των πολιτικών αντιπάλων του στο ανορθωτικό έργο του, ειδικά το στρατιωτικό, μπορεί να αποδοθεί αφενός σε ειλικρίνεια προθέσεων και αφετέρου σε ανεπαρκή εκτίμηση, αν όχι υποτίμηση, της θέλησής τους για αντίσταση.

Ένα σημαντικό ζήτημα προς διερεύνηση είναι η διάρκεια των θετικών συνεπειών της αμυντικής πολιτικής Βενιζέλου. Η σχετική βιβλιογραφία δεν ομοφωνεί, γεγονός που οφείλεται πιθανώς και στις ιδεολογικές προτιμήσεις των

---

¹³¹ Γ. Δ. Κατσούλης, *ό. π.*, σ. 239-250.

εκάστοτε μελετητών. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι η εδαφική επέκταση της χώρας που κατακτήθηκε κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους είναι ορατή μέχρι των ημερών μας, ενώ αποτέλεσε τη βάση για την ελληνική απόβαση στη Μικρά Ασία το 1919. Επίσης, τα ιδεώδη και οι πολιτικές αξίες του βενιζελισμού επηρέασαν έκτοτε σημαντική μερίδα της κοινωνίας και του πολιτικού φάσματος και διεκδικήθηκαν διαχρονικά από ποικίλους κομματικούς σχηματισμούς.

Επίλογος

Η αναδιοργάνωση και η διοίκηση του Ελληνικού Στρατού από τον Ελευθέριο Βενιζέλο την περίοδο 1910-1915 υπήρξε πολυδιάστατη και συνδέθηκε τόσο με τις ενέργειές του στο διπλωματικό πεδίο όσο και με το ευρύτερο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα που ανέλαβε στο εσωτερικό της χώρας.

Εξετάζοντας τα τεκταινόμενα από καθαρά πολιτική σκοπιά, ο Βενιζέλος εμφανίστηκε ως ο κυριότερος εκφραστής και εκπρόσωπος της αναδυόμενης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και την εθνική ολοκλήρωση, τομείς στους οποίους είχε αποτύχει το παλαιοκομματικό κατεστημένο, που εξέφραζε την πολιτική και κοινωνική ολιγαρχία. Ο Βενιζέλος, ως πραγματιστής οραματιστής, καθοδηγήθηκε στη χάραξη της πολιτικής του, η οποία διεπόταν από συμβιβαστική διάθεση έναντι των φορέων του παλαιού κομματικού συστήματος, επιδιώκοντας τη διαμόρφωση της ευρύτερης δυνατής πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού επέδειξε χαρακτηριστική ευελιξία, ενώ συνεργάστηκε ακόμη και με πολιτικούς αντιπάλους του. Πιστεύοντας ότι διαθέτει ισχυρά ερείσματα στην ελληνική κοινωνία, ανέδειξε σε σημαντικές θέσεις εκπροσώπους της βασιλικής απολυταρχίας, οι οποίοι συσπειρώνονταν γύρω από τον διάδοχο και μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνο. Η επιλογή αυτή, ούτως ή άλλως παρακινδυνευμένη, δημιούργησε προσωρινά τις προϋποθέσεις για την εδραίωση της εθνικής ενότητας, μακροπρόθεσμα όμως αποδείχθηκε ατελέσφορη, καθώς δεν αποφεύχθηκε λόγω αυτής ο Εθνικός Διχασμός.

Η έκβαση αυτή, ωστόσο, αναβλήθηκε προσωρινά από τις επιτυχίες του Ελληνικού Στρατού στα μέτωπα των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κυρίως χάρη στην κατάλληλη πολεμική προετοιμασία που διενέργησαν οι κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων. Παράλληλα, ο Βενιζέλος δεν δίστασε να διαθέσει ένα τεράστιο μέρος κονδυλίων που εντάσσονταν στον εθνικό προϋπολογισμό για τον εκσυγχρονισμό, τον εξοπλισμό, τη στελέχωση και την εκπαίδευση των Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ παράλληλα ακολούθησε μια ευέλικτη πολιτική, στηριγμένη σε συμμαχίες, βγάζοντας την Ελλάδα από την προηγούμενη απομόνωση, ακριβώς τη στιγμή που παρουσιάζονταν με επείγοντα και αναπόφευκτο τρόπο οι πολεμικές ανάγκες. Στο διπλωματικό και στρατιωτικό πεδίο απέφυγε να

παρουσιάσει την Ελλάδα ως φιλοπόλεμη Δύναμη, αλλά εκμεταλλεύθηκε τις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και τις διενέξεις μεταξύ των άλλων βαλκανικών κρατών για να υλοποιήσει το ιδεώδες της εθνικής ολοκλήρωσης.

Τα κέρδη που προέκυψαν για τη χώρα μέσω της αναδιάρθρωσης και διοίκησης του Στρατού εκ μέρους του Βενιζέλου υπήρξαν σημαντικότητα, τόσο από εδαφική όσο και από πολιτική και κοινωνική άποψη. Άλλωστε, η αμυντική πολιτική του κατανοείται πληρέστερα αν ενταχθεί στο σύνολο του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματός του. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα ισχυροποιήθηκε τόσο εδαφικά όσο και σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η απελευθέρωση αλύτρωτων εδαφών συνοδεύθηκε από περαιτέρω ενίσχυση της παραγωγικής βάσης της χώρας, με αποτέλεσμα να ενδυναμωθεί η αστική τάξη, η πιο δυναμική μερίδα της ελληνικής κοινωνίας και βασικό έρεισμα της μακροπρόθεσμης πολιτικής του Βενιζέλου.

Με τη σειρά τους, οι συνθήκες αυτές επέτρεψαν αργότερα την περαιτέρω επέκταση της Ελλάδας στη Δυτική Μικρά Ασία (1919), παρά το ότι αυτή δεν εμφάνισε μονιμότητα εξαιτίας κυρίως εσωτερικών περιπλοκών. Μονιμότερο χαρακτήρα είχε η απελευθέρωση της Κρήτης, της Μακεδονίας, της Νότιας Ηπείρου και των νησιών του Βόρειου Αιγαίου, που ενσωματώθηκαν έκτοτε στην ελληνική επικράτεια.

Επιπλέον, σημαντική συνέπεια της αμυντικής πολιτικής Βενιζέλου στάθηκε και η προβολή της Ελλάδας ως σημαντικής βαλκανικής Δύναμης, ενώ αποφασιστική σημασία για την ευόδωση των ελληνικών εθνικών σκοπών είχε η σύνταξη της χώρας στο πλευρό των Δυνάμεων της Τριπλής Συνεννόησης (Αντάντ) κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η συγκεκριμένη επιλογή υπήρξε πολλαπλά ωφέλιμη στα αμέσως επόμενα χρόνια, παρά τους έντονους κραδασμούς που προξένησε στο εσωτερικό της χώρας ο Εθνικός Διχασμός του 1915-1917. Υπαγορεύθηκε, δε, όχι μόνο από τους ευρύτερους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του Βενιζέλου, που τον ωθούσαν στην προσέγγιση προς τις δυτικές δημοκρατίες και τον απομάκρυναν από τη γερμανική και την αυστριακή απολυταρχία, αλλά και από την πραγματιστική στάθμιση των συγκεκριμένων συνθηκών που εκάστοτε διαμορφώνονταν. Με την πολιτική αυτή η Ελλάδα απέκτησε κύρος δίχως προηγούμενο, τόσο μεταξύ των Ευρωπαίων όσο και μεταξύ των Βαλκάνιων συμμάχων της, θέτοντας στέρεες βάσεις για ολόπλευρη εθνική και κοινωνική ανάπτυξη.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Διαδικτυακές Πηγές

Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ , *Η αναδιοργάνωση του Στρατού μετά το 1897 και η μεγάλη εθνική εξόρμηση 1912-13*, ΓΕΣ, Αθήνα χ.χ., διαθέσιμο στο: <http://army.gr/sites/default/files/main4d.pdf> (πρόσβαση: 15.09.2019).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/ΙΔΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά την περίοδο 1913-1923*, ΓΕΣ, Αθήνα χ.χ., διαθέσιμο στο: <http://army.gr/sites/default/files/main5d.pdf> (πρόσβαση: 17.09.2019).

Ιωάννου Κ., *Η αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους εν όψει των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, ΓΕΕΘΑ / Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, Αθήνα 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.geetha.mil.gr/media/1.vima-ell-strat-skepsis/ergasies-sroudastvn-valkanikoι-πολεμοι/ιοαννου.pdf> (πρόσβαση: 16.09.2019).

Κατσικώστας Δ.Α., «Η αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων και το έργο της Γαλλικής Αποστολής Eydoux», χ.χ., διαθέσιμο στο: http://www.army.gr/sites/default/files/h_anadiorganosh_enoplion_dynameon_kai_to_ergo_ths_gallias.pdf (πρόσβαση: 14.09.2019).

Μαλέσης Δ., «Ο Ελληνικός Στρατός την περίοδο 1881-1910», στο: Αναστασιάδης Γ. (Επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τόμ. 11, διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/15550896/15550896/O_ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ_ΣΤΡΑΤΟΣ_ΤΗΝ_ΠΕΡΙΟΔΟ_1881-1910 (πρόσβαση: 21.09.2019).

Μπρούσαλης Κ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: 80 χρόνια από τον θάνατό του», στο: *Protagon.gr*, 18.03.2016, διαθέσιμο στο:

<https://www.protagon.gr/themata/flashback/eleftherios-venizelos-80-xronia-1-0-44341083562> (πρόσβαση: 18.09.2019).

Σπυρόπουλος Π., «Η επίδραση της Γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στη διαμόρφωση της ελληνικής στρατηγικής σκέψης», ΓΕΣ, Αθήνα χ.χ., διαθέσιμο στο: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf (πρόσβαση: 14.09.2019).

Σφέτας Σ., «Η Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους», στην: *Καθημερινή*, 25.05.2015, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/816021/gallery/epikairothta/ereynes/h-ellada-stoys-valkanikoys-polemoys> (πρόσβαση: 12.09.2019).

B. Βιβλιογραφία

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970, τ. 1.

Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000.

Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, Αθήνα 2017.

Βερέμης Θ., *Δόξα και αδιέξοδα: Ηγέτες της νεοελληνικής ιστορίας*, (Επιμ.) Ε. Χριστοπούλου, Αθήνα 2017.

Βερέμης Θ. - Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 1997, τ. 1 [«Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)»] και τ. 2 [«Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)»].

- Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα 2006, 2 τ.
- Δερτιλής Γ. Β., Κωστής Κ. (Εισαγ.- Επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα/Κομοτηνή 1991.
- Δεσποτόπουλος Α., *Η συμβολή της Ελλάδος στην έκβαση των δύο παγκοσμίων πολέμων*, Αθήνα 1992.
- Δημητρακόπουλος Ο. (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13 (1977), («Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913»).
- Κατσούλης Γ. Δ., *Το κατεστημένο στην νεοελληνική ιστορία*, Αθήνα 1975.
- Clogg R., *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Αθήνα 1984.
- Κρεμμυδάς Β., *Νεότερη ιστορία, ελληνική και ευρωπαϊκή*, Αθήνα 1981.
- Μαρκεζίνης Σ. Β., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τ. 3 («Η μεγάλη εξόρμησις 1909-1922», Μέρος 5ον: «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13»), Αθήνα 1968.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα/Κομοτηνή 1982.
- Πετρίδης Π. Β., *Σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία*, Αθήνα 2000, τ. 2 («1862-1917: Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ»).
- Ράλλης Γ. Ι., *Γεώργιος Θεοτόκης, ο πολιτικός του μέτρου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007.

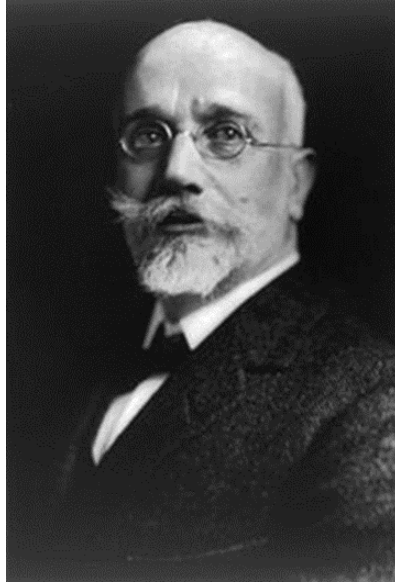
Τούντα-Φεργάδη Α., *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, Αθήνα 1996.

Τσιριγώτης Δ., *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία: Διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*, Αθήνα 2013.

Χατζηωσήφ Χ. (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, τ. 1 («1900-1922: Οι απαρχές»).

Παράρτημα

1. Εικόνες

Εικόνα 1: Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1936
[Πηγή: *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Eleftherios_Venizelos]

Εικόνα 2: Κωνσταντίνος Α΄, 1868-1923
[Πηγή: *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Constantine_I_of_Greece]

Εικόνα 3: Γεώργιος Α΄, 1845-1913
[Πηγή: *Βικιπαίδεια*, https://el.wikipedia.org/wiki/Γεώργιος_Α΄_της_Ελλάδας]

2. Χάρτες

Χάρτης 1: Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο

[Πηγή: Timetoast, <https://www.timetoast.com/timelines/5d55717b-936d-4775-838e-bbcd607fac72>]

Χάρτης 2: Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο
 [Πηγή: Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Balkan_War]

Χάρτης 3: Τα Βαλκάνια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους
 [Πηγή: <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-C105/65/521,1913/>]

Χάρτης 4: Οι συμμαχίες κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: με σκούρο πράσινο χρώμα οι χώρες της Αντάντ· με ανοικτό πράσινο χρώμα οι σύμμαχοί τους στα Βαλκάνια· με καφέ χρώμα οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες και οι σύμμαχοί τους

[Πηγή: *Wikipedia*,

https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I#/media/File:Map_Europe_alliances_1914-en.svg]

Περίληψη

Μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας (1910) ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποδύθηκε σε σύντονες προσπάθειες αναδιοργάνωσης του Στρατού. Ο εκσυγχρονισμός του στρατεύματος και η διεύθυνση των επιχειρήσεων από τον Βενιζέλο απέφεραν σημαντική εδαφική, οικονομική και κοινωνική ενίσχυση του ελληνικού κράτους κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Εντούτοις, κατά τη διεξαγωγή τους αναφάνηκαν διαφορές στρατηγικής φύσης με τον αρχιστράτηγο βασιλέα Κωνσταντίνο, οι οποίες είχαν βαθύτερη ιδεολογική διάσταση και κορυφώθηκαν στον Εθνικό Διχασμό (1915) με αφορμή τη στάση που έπρεπε να τηρήσει η Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι εξελίξεις αυτές υπονόμισαν τα οφέλη της προηγούμενης.